

Riksregeringen Brünings avgång 1932

1. Inledning

»Der Sturz des Kabinetts Brüning wird in der Geschichte zu den Ereignissen gehören, die niemals völlig aufgeklärt werden können; er ist schon heute von Legenden umwoben.» Så börjar en politisk broschyr tillkommen redan några veckor efter riksregeringen Heinrich Brünings avgång den 30 maj 1932 och författad av en person som tydligen stod den nye rikskanslern Franz von Papen nära, en dr Walther Schotte.

Det heter vidare i broschyren, att legenden, som vann så mycket större tilltro som den spriddes av personer, vilka gällde för att vara välunderrättade, uppgav, att Brünings avgång skett hastigt. Den skulle ha framkallats av en i det fördolda verkande »Fronde» under medverkan av den exklusiva »Herrenclub». Som ledare för aktionen utpekades generallöjtnanten Kurt von Schleicher, vilken som ny rikskansler sökte en person acceptabel för det katolska centrumpartiet.

Den åldrige rikspresidenten Paul von Hindenburg skulle ha

Denna framställning utarbetades ursprungligen hösten 1962 som specimen för den då pågående professorskonkurrensen i historia, särskilt modern historia, vid Göteborgs universitet. Avsikten var då, att den ej skulle publiceras förrän efter komplettering med otryckt material. Den internationella forskningen har emellertid alltmera närmat sig de uppnådda resultaten, på någon punkt föregripit dem, varför ett offentliggörande omedelbart syntes önskvärt. Då det material som framdragits sedan 1962 blott tjänat till att bekräfta och utbygga de redan uppnådda resultaten förefaller bristen på egna arkivstudier också nu vara av mindre betydelse.

vunnits för planerna mot den sittande regeringen under sin vistelse i maj 1932 i Ostpreussen av därvarande vänner. Sakliga differenser mellan rikspresidenten och rikskanslern ifråga om förslag till en ny nödförordning sägas dock faktiskt ha förelegat. Planer på att upphäva moratoriet för hopplöst skuldsatta jordegendomar skall ha gjort Hindenburgs vänner bland de ostpreussiska storgodsägarna särskilt förbittrade.¹

Den bild av händelseförloppet våren 1932 som under kritik tecknats av Schotte återkommer faktiskt i stor utsträckning i den senare litteraturen. Detta gäller icke blott den från emigrantkretsar under tiden 1933–1945 härrörande, främst kanske den förutvarande preussiske ministerpresidenten Otto Brauns memoarer, utan även i många fall i den efter 1945, ja 1960 publicerade.² Det är även fallet i en del under 1950-talets senare del utgivna arbeten med anspråk på en mera vetenskaplig karaktär såsom E. Eycks samt H. O. Meissners och H. Wildes.³

¹ W. SCHOTTE, *Die Regierung Papen, Schleicher, Gayl* (2. erg. Aufl., *Männer und Zeiten* (1932)), s. 5 ff., 14, jfr s. 86, 88. Innehållet visar att skriften utarbetats före riksdagsvalet den 31 juli 1932, tydligen som propaganda för den nya regeringen. Författaren hörde till Herrenclubs upphovsmän och ledare (se a.a. s. 16 ff.).

² O. BRAUN, *Von Weimar zu Hitler* (1. Aufl. 1939, här cit. efter ny uppl. 1949), s. 235 f., 241. – Jfr t.ex. R. OLDEN, *Hindenburg* (1935; här cit. efter tysk uppl. 1948), s. 231 ff., 250 f.; F. STAMPFER, *Die vierzehn Jahre der ersten deutschen Republik* (1. Aufl. 1936, här cit. efter 3. Aufl., 1953), s. 620 f.; E. V. ARETIN, *Krone und Ketten* (manuskript 1932, tr. 1955), s. 79 ff.; F. MEINECKE, *Die deutsche Katastrophe* (1946), s. 101 ff.; O. MEISSNER, *Staatssekretär unter Ebert-Hindenburg-Hitler* (1950), s. 222 ff.; H. R. BERNDORFF, *General zwischen Ost und West* (1951), s. 159 ff., 163 ff.; E. TOPF, *Wer stürzte Brüning?* (*Der Monat*, H. 146, 1960), s. 49; H. PÜNDEr i *Aachener Volkszeitung* 26/11 1960, cit. W. Vernekuhl, *Ein Staatsmann aus Westfalen* (*Heinrich Brüning. Ein deutscher Staatsmann im Urteil der Zeit*, 1961), s. 135; G. R. TREVIRANUS, *Brüning geht* (*Deutsche Rundschau*, 88, 1962), s. 809 ff.; H. LUTHER, *Vor dem Abgrund 1930–1933* (1964), s. 257 (se även inl. av E. SALIN, s. 23).

³ E. EYCK, *Geschichte der Weimarer Republik*, 2 (1956), s. 462 ff.; H. O. MEISSNER & H. WILDE, *Die Machtergreifung* (1958), s. 68 ff. Jfr bl.a. F. J. LUCAS, *Hindenburg als Reichspräsident* (*Bonner historische Forschungen*, 14, 1959), s. 67 ff., 92 ff.

Det är då naturligt, att de östtyska historikerna allmänt hävda, att Brünings avgång framkallats genom en gemensam aktion av höga officerare, storgodsägare och industriella storföretagare i syfte att genom en fascistisk diktatur trygga monopolkapitalets makt trots ökade klassmotsättningar och skärpt klasskamp.⁴ B. Buchta anser sig ha bringat det slutgiltiga beviset för betydelsen av storgodsägarnas roll och har riktat våldsamt kritik mot de västtyska historikerna, bl.a. Eyck och K. D. Bracher för att i de nu härskande kapitalistintressenas tjänst ha förvanskad den historiska verkligheten.⁵

Den om man så vill motsätta »legend» som framställs av Schotte möter senare framför allt hos författare, vilka själva tillhörde den för konspirationer anklagade gruppen.⁶ Regeringskrisen säges ha haft en lång förhistoria, varför den knappast kom överraskande. Den djupaste orsaken var, att Brüning ej uppfyllt Hindenburgs önskan om att vinna den nationella oppositionen för en konstruktiv medverkan i regeringsarbetet utan tvärtom saboterat dessa strävanden. Mera enhetligt och litterärt utformad möter denna uppfattning hos Walter Görnitz, vilken skildrar Brünings fall som den naturliga följden av den allmänna politiska utvecklingen i Tyskland i början av 1930-talet. Med särskilt eftertryck vänder han sig mot påståendena, att storgodsägarintriger under Hindenburgs vistelse i Ostpreussen skulle ha haft avgörande betydelse, ja mot att sådana överhuvudtaget förekommit.⁷

Schotte framhåller dessutom, att krisens närmaste orsak var SA-förbudet, vars tillkomst säges hölj i dunkel. Starkt betonas

⁴ Se t.ex. utkastet till universitetslärobok i tysk historia och kommentarerna härtill i Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (i det följ. förkortad ZfG) 1954 s. 733, 1955, s. 243 ff.

⁵ B. BUCHTA, Die Junker und die Weimarer Republik (1959), s. 130 ff.

⁶ H. v. BORCKE-STARGORDT, Der ostdeutsche Landbau zwischen Fortschritt, Krise und Politik (Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis, 3, 1957), s. 64 ff., 135 f., 172 ff.; M. v. BRAUN, Von Ostpreussen bis Texas (1955), s. 221 ff.

⁷ W. GÖRNITZ, Hindenburg. Ein Lebensbild (1953), s. 364 ff.

också general von Schleichers aktivitet och ansvar för händelseutvecklingen.⁸

En mellanställning intages av K. D. Bracher i det omfattrika samt allmänt ansedda arbetet *Die Auflösung der Weimarer Republik*. Storgodsägarintriger ha åtminstone i viss mån förekommit och de ha ej varit utan inverkan på Hindenburg. Väsentligare har dock varit, att så många andra samtidigt gingo till storms mot den sittande riksregeringen. Den avgörande rollen spelades av general von Schleicher, som i det närmaste hade skapat en ny regering, redan innan Brüning hade avgått. Det framhålles ock, att dennes fall ägde rum så plötsligt, att det trots flera förvarningar kom som en överraskning även för de närmast berörda. Endast liksom i förbigående nämnes, att rikskanslern dagen före det avgörande samtalet med Hindenburg varit beredd på att detta kunde leda till regeringens avgång.⁹

Brachers framställning har emellertid sagts visserligen försiktigt men dock klart visa storgodsägarnas ansvar för Brünings entledigande och de följande ödesdigra händelserna.¹⁰

I några arbeten från 1960-talet med vetenskapliga anspråk har betydelsen av nödförordningsprojektet och motståndet mot detta ytterligare nedtonats. Så är fallet i betydelsefulla arbeten av Thilo Vogelsang och Andreas Dorpalen. Däremot betonas alljämt starkt Hindenburgs personliga ställningstagande den 29 maj liksom Schleichers roll. Dessutom framhäves mycket kraftigt betydelsen av motsättningarna kring SA-förbudet.¹¹

⁸ SCHOTTE, s. 20 ff., 91 (med tvetydig kommentar till en dementi av Schleicher). Se även F. v. PAPPEN, *Der Wahrheit eine Gasse* (1952), s. 174 ff.

⁹ K. D. BRACHER, *Die Auflösung der Weimarer Republik* (Schriften des Instituts für politische Wissenschaft, 4, 1. Aufl., 1955, här cit. efter 3. verb. und erg. Aufl., 1960), s. 511 ff., 522. En något förmedlande uppfattning möter redan hos W. CONZE, *Zum Sturz Brünings* (Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, i det följ. cit. VfZG, 1, 1953), s. 264. Se även ett par handboksframställningar: B. GEBHARDT, *Handbuch der deutschen Geschichte* (8. Aufl.), 4 (1959) s. 17 ff.; *Handbuch der deutschen Geschichte*, IV: 3 (1958), s. 178 ff.

¹⁰ TOPF i *Der Monat* H. 146, s. 41.

¹¹ TH. VOGELANG, *Reichswehr, Staat und NSDAP* (Quellen und Darstel-

Detta är även fallet i ett par arbeten, ett östtyskt och ett engelskt, som mer speciellt syssla med problem rörande riksvärnet. I det sistnämnda betonas därjämte starkt Hindenburgs bryska entledigande av Brüning.¹²

Regeringskrisen anses alltså framkallad av intriger i rikspresidentens omgivning, även om meningarna äro delade, när det gäller huvudaktörer och omständigheter samt i den senaste litteraturen Vogelsang snarast ser brytningen mellan rikspresidenten och rikskanslern som betingad av olyckliga, mer tillfälliga omständigheter och Dorpalen rent av framkastar frågan, om den ej kunnat botas, ifall den avgående regeringschefen visat ett mer aktivt intresse härför.¹³ Att Brüning direkt skulle ha gjort något som bidragit till att framkalla eller åtminstone påskynda krisen antydes egentligen endast av den till den förda regeringspolitiken kritiskt inställda Schotte. Rikskabinettet skall ha beslutat ställa Hindenburg inför ett »Entweder-Oder», antingen garantier för rikspresidentens förtroende eller hela regeringens avgång.¹⁴

Till de skiftande åsikterna bidrager sannolikt, att såväl de östtyska som de västtyska historikerna stått under påverkan av aktuella politiska förhållanden förutom av de apologetiska tendenserna hos alla kvarlevande som på något sätt varit inblandade i händelserna. Trots de starka lovord som ägnats Brachers framställning, ej minst av omständigheterna kring Brünings av-

lungen zur Zeitgeschichte, II, 1962), s. 195 ff., 169 ff., A. DORPALEN, Hindenburg and the Weimar republic (1964), s. 315 ff., 325, 303 ff.

¹² K. SCHÜTZLE, Reichswehr wider die Nation (1963), s. 153 ff.; F. L. CARSTEN, Reichswehr und Politik 1918-1933 (1964), s. 376 ff., 418 f.

¹³ VOGELANG, s. 200 f.; DORPALEN, s. 322.

¹⁴ SCHOTTE, s. 14 f. Framställningen återkommer hos E. v. SCHMIDT-PAULI, Hitlers Kampf um die Macht (1933), s. 19, där det t.o.m. säges, att Brünings alternativa förslag hade »fast den Charakter eines Ultimatums seitens des Reichskanzlers».

gång,¹⁵ kan denna lika litet som de senare publicerade anses som genomfört källkritisk. Propagandistiska framställningar, tydligt apologetiska memoarer och allehanda sena berättelser anses ofta reservationslöst ha fullt bevisvärde.¹⁶

Ett försök att källkritiskt granska händelseförlopp och orsaker under riksregeringen Brünings sista veckor, synes därför påkallat, även om det står klart, att det stöter på stora svårigheter att genomföra det. Mycket kan ha skett i form av förtroliga samtal, från vilka inga kvarlevor kunna beräknas föreligga. Det finns emellertid ett ganska omfattande material bevarat från riksregeringens och rikspresidentens verksamhet.

¹⁵ Se t.ex. R. MORSEY, Die deutsche Zentrumspartei (Das Ende der Parteien 1933, 1960), s. 306.

¹⁶ Den vanliga uppfattningen om Schleichers avgörande roll bygger framför allt på två källor. Den ena är GOEBBELS' dagboksanteckningar (jfr t.ex. DORPALEN, s. 317, 332 f.) som publicerades 1934 några månader före Schleichers »likvidering» och som säkert tillrättalagts i propagandasyfte, ej minst för att få generalen att i alla avseenden framstå som en förrädare. Den andra huvudkällan är Papens memoarer (se t.ex. BRACHER, s. 520 f.; VOGELANG, s. 200). Denne kan för det första blott berätta vad andra främst Schleicher själv omtalat, vilket särskilt efter Brünings avgång kan ha tillrättalagts, så att denna ej framstod såsom den överraskning som den faktiskt var (jfr ovan s. 55, nedan s. 130 f.). Vad som faktiskt sagts före eller efter denna händelse torde vara omöjligt att fastställa. För det andra har hela framställningen ett rent apologetiskt syfte, att bevisa att författaren mot sin vilja pressades in i en regering som praktiskt taget redan var färdigbildad av en annan (PAPEN, s. 182 ff.). Det är dock ej blott fråga om en sen konstruktion, ty vissa huvudpunkter möta redan hos SCHOTTE (s. 20 ff.). I ett fall kan Papens framställning direkt vederläggas. Om denne den 26 maj fått något meddelande från Schleicher, har detta helt enkelt utgjort svar på ett brev från Papen, vari det hette, att denne senast den 28 maj ämnade komma till Berlin och då önskade träffa Schleicher, varvid regeringsfrågan tydligen skulle höra till samtalsämnen. Papen t. Schleicher 21/9 (!) 1932, tr. av R. Morsey i Das Ende der Parteien (1960), s. 423 (där not 5 den bristande överensstämmelsen med Papens memoarer anmärkes), Vogelang, s. 457 (som likväl i texten, s. 197, följer memoarerna). Den rätta dateringen har antagits vara 21/5. Brevet har med säkerhet skrivits mellan den 18 och den 26 maj. – En för Vogelang speciell vana är att återopä i Institut für Zeitgeschichte förvarade berättelser med angivande blott av nummer men ej av författare eller tillkomsttid (se t.ex. s. 158 f., 175 f., 190). Han anser sig också kunna bygga på förtroliga uppgifter från en person, som tydligen ej vill ha sitt namn nämnt (s. 182 f., 188).

Detta ligger till största delen i det östtyska centralarkivet i Potsdam och Merseburg och har hittills huvudsakligen kunnat utnyttjas av östtyska forskare. Med hänsyn till resultaten av deras arbete synes detta primärmaterial ej innehålla några mer uppspandeväckande ting, åtminstone ej när det gäller att stödja åsikten om ett mot den sittande regeringen riktat »mullvadsarbete».¹⁷

En del samtida berättande källor ha publicerats, men i den mån originalen ej varit tillgängliga för opartiska utgivare eller eljest för forskningen, föreligger risk för att de utsatts för senare bearbetning, så att källvärdet blir ovisst, även om berättelserna härröra från personer som i och för sig måste anses särdeles välunderrättade.¹⁸ När det gäller senare berättelser och memoarframställningar är som redan nämnts den apologetiska tendensen genomgående starkt framträdande, varför största försiktighet måste iakttagas vid begagnandet av uppgifter som härröra från dessa.¹⁹

En annan svårighet, som i detta fall framträder starkare än vanligt, gäller ämnets avgränsning. Det brukar ju sägas att om man vill finna orsakerna till utbrottet av ett krig bör man gå tillbaka till fredsslutet efter det närmast föregående. På samma sätt kan det nog sägas, att om man vill finna orsakerna till en regerings avgång bör man gå tillbaka till omständigheterna kring dess tillkomst. När det gäller riksstämman Brünings synes ett dylikt förfaringsätt alldeles särskilt påkallat.

¹⁷ Se särskilt BUCHTA, Die Junker und die Weimarer Republik med källförteckning, s. 168 f.

¹⁸ Detta gäller ej minst de anteckningar som härröra från Brünings statssekreterare H. PÜNDE, vilka 1961 av Th. Vogelsang publicerats under titeln Politik in der Reichskanzlei (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, IV) för att ej tala om GOEBBELS, redan 1934 i propagandistiskt syfte publicerade dagboksanteckningar från åren 1932-1933 (Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei).

¹⁹ Se ytterligare nedan särskilt kap. 4.

Det är dock ej nog härmed. Händelserna på våren 1932 synas vara delar av en kedja som sträcker sig fram ända till det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933. En förutsättning för att de skola kunna infogas i ett dylikt större sammanhang tycks dock vara, att de först underkastas en mer ingående detaljgranskning för att vad som faktiskt förekommit skall, såvitt möjligt, kunna fastställas.

Föreliggande framställning har därför begränsats till införandet av SA-förbudet och den närmast ansvarige riksministrerns, Groeners, avgång från riksvärnsministerposten, till arbetet på en ny nödförordning särskilt de delar som gällde nya bestämmelser om stödet åt skuldsatta jordbruk och om s.k. inre kolonisation, samt till händelserna i mera omedelbart sammanhang med regeringen Brünings avgång.

2. SA-förbudet och dess följder

Allmänt anses omständigheterna kring tillkomsten av förbudet mot SA och övriga nationalsocialistiska kamporganisationer i april 1932 som inledningen till de händelser som mer omedelbart ledde till hela regeringen Brünings fall.¹

Händelseförloppet har många gånger skildrats men ter sig ändock dunkelt, möjligen emedan man sökt huvudproblemet på fel ställe. En ny, källkritisk framställning som griper något tillbaka i tiden med hänsyn till generalerna Groeners och Schleichers inställning till nationalsocialismen synes därför vara behövlig.

Ännu i oktober 1930 hade Schleicher uttalat sig mycket skarpt om nazisterna men redan på nyåret 1931 gjordes en

¹ Det heter rentav i den i rikspresidentens kansli uppsatta redogörelsen för händelserna i samband med Brünings avgång, att förbudets tillkomst bidrog till att öka Hindenburgs misstro till regeringen (»Niederschrift über die Entwicklung der Krise und Demission des Kabinetts Brünings» 10/6 1932, tr. VOGELANG, s. 459 ff.).

eftergift åt dem, när det gällde anställning av arbetare hos riksvärnet.² Groener betonade kort därefter, att det ej var ovanligt, att ultra-revolutionära partier blevo konservativa, tydligen med aktuell syftning på nazisterna.³

På hösten 1931 ökade förbindelserna mellan Schleicher och Hitler samt, kanske framför allt, mellan Schleicher och SA:s stabschef E. Röhm, vilken sände generalen material, som enligt dennes svarsbrev övertygade honom om Hitlers strävan att strängt hålla sig inom lagens ram.⁴ Under de närmast följande månaderna gjorde även Groener uttalanden i samma riktning och dylika möta även i förtroliga brev, ehuru kanske mindre förbehållslösa.⁵

Den 29 jan. 1932 utfärdade Groener, som sedan hösten 1931 även var t.f. riksinrikesminister, en kungörelse som uttryckligen uteslöt blott medlemmar av det kommunistiska partiet från tjänst i riksvärnet och upphävde förbudet för dettas medlemmar att deltaga i möten »in denen das Hakenkreuz gezeigt wird».⁶

I förtroliga brev framhöll Groener något senare nödvändigheten av att nationalsocialisterna inordnades i regeringsansvaret, närmast dock i delstaterna. Den 6 april förklarade han sig vilja paktera varken med socialdemokraterna eller med nazisterna, något som helt överensstämde med ett uttalande av

² Uttalande av Schleicher 25/10 1930 och förordning 2/1 1931, O. E. SCHÜDDEKOPF, Heer und Republik. Quellen zur Politik der Reichswehrführung 1918 bis 1933 (1955), s. 319 f., 326.

³ Uttalande av Groener i riksdagen 19/3 1931, cit. SCHÜDDEKOPF, s. 308.

⁴ Schleicher t. Röhm 4/11 1931, fotografisk kopia i C. SEVERING, Mein Lebensweg, 2 (1950), vid s. 321; SCHÜDDEKOPF, s. 327 f. Jfr VOGELSSANG, s. 137 f.

⁵ Uttalanden av Groener inför de militära ledarna dec. 1931–jan. 1932 (SCHÜDDEKOPF, s. 328 f.). Groeners dotter har betvivlat, att det första är korrekt återgivet (DOROTHEA GROENER-GEYER, General Groener, 1953, s. 285 f.), men det avviker ej så påfallande från de övriga eller brevet till Gleich 24/1 1932 (GROENER-GEYER, s. 286, 288 f.). Jfr VOGELSSANG, s. 141 f.

⁶ Kungörelse av riksvärnsministern 29/1 1932, SCHÜDDEKOPF, s. 330; jfr VOGELSSANG, s. 160. I ett uttalande i riksdagen kort därefter förklarade Groener uttryckligen, att nazister nu kunde få tjänstgöra i riksvärnet (SCHÜDDEKOPF, s. 332 ff.).

Schleicher.⁷ Båda generalerna synas ha eftersträvat en av partierna oberoende regeringspolitik, ehuru Schleicher starkare än Groener var angelägen att engagera nazisterna i det politiska ansvaret.⁸ Åtminstone de offentliga åtgärderna måste ha skett med Brünings vetskap och samtycke.⁹

Problemet var dock dubbelt och det i mer än en mening. Det gällde icke blott att göra slut på det hot mot samhällsordningen som en revolutionär nationalsocialism kunde utgöra utan även att göra partiet till ett positivt stöd åt denna. Det var dock en fråga som hade en militär lika väl som en politisk sida på grund av nazisternas växande s.k. Wehrverbände, främst SA. Denna sida av saken komplicerades av att det fanns andra likartade organisationer, främst det konservativa Stahlhelm och det närmast socialdemokratiska Reichsbanner.

Redan den 1 nov. 1931 hade Groener, närmast med tanke på ett uniformsförbud, i ett förtroligt privatbrev framhållit, att man ej kunde gå ensidigt fram blott mot en organisation, men att problemet var svårlöst, då Hindenburg beskyddade Stahlhelm. Man måste avvakta det psykologiska ögonblicket. Till det militära värdet av dylika frivilliga formationer ställde Groener sig i detta sammanhang mycket skeptisk.¹⁰

I början av april 1932 ansåg Groener sig säkert kunna bli herre över SA, som under alla omständigheter måste upplösas,

⁷ Groener t. Gleich 2/4, 6/4 1932, cit. GROENER-GEYER, s. 294 ff.; Schleicher t. Groener 25/3 1932 tr. G. A. CRAIG, Briefe Schleichers an Groener (Die Welt als Geschichte, 11, 1951), s. 130; SCHÜDDEKOPF, s. 341 f.; jfr CONZE i VfZG, 1 s. 262 f.

⁸ Se redan SCHÜDDEKOPF, a.a. s. 307.

⁹ Enligt vissa uppgifter bedrev Schleicher även hemliga överläggningar som Brünings representant (se K. CARO-W. OEHME, Schleichers Aufstieg, 1933, s. 221 f.; V. R. BERGHANN, Die Harzburger Front und die Kandidatur Hindenburgs für die Präsidentschaftswahlen 1932, VfZG, 13, s. 71 not 79). I varje fall kunna diskussioner om ny regeringschef i samband med presidentvalfrågan ej uppfattats som svek mot rikskanslern (jfr nedan s. 119), vilket dock antytts (CARSTEN, s. 373).

¹⁰ Groener t. Gleich 1/11 1931, cit. GROENER-GEYER, s. 283 f.

vilket samtidigt helst borde ske även med den av socialdemokraterna och fackföreningarna skapade s.k. Järnfronten.¹¹

Schleicher hade i brev till Groener den 25 mars betonat värdet av att SA-problemet löstes utan medverkan av de partibundna delstatsministrarna, som saknade »das nötige Finger-spitzengefühl». En hel mängd material hade redan insamlats att begagnas vid en upplösning.¹²

Vid en överläggning med delstatsministrarna den 5 april förklarade ock Groener som det synes i full överensstämmelse med egna tidigare uttalanden och med Schleichers intentioner, att SA visserligen borde upplösas men att detta ej kunde ske utan att en ny opolitisk organisation skapades för dem som genom upplösningen blevo så att säga hemlösa och tydligen alla medlemmar av militärliknande organisationer.¹³

Den första offentliga antydning om en dylik organisation torde vara den som Groener gjorde omedelbart efter det att han i oktober 1931 förordnats till riksinrikesminister.¹⁴ Riksvärnschefen generalen K. von Hammerstein-Equordt påstod rentav i maj 1932, att en orsak till att riksvärnsministern övertog ytterligare ett ministerium just varit att åstadkomma en statlig s.k. sportorganisation som kunde ersätta de privata militärliknande förbanden.¹⁵

¹¹ Groener t. Gleich 2/4 1932, tr. VOGELSANG, s. 444 f. Groeners dotter har i sitt utdrag (GROENER-GEYER, s. 294) utelämnat avsnittet om upplösning av såväl SA som Järnfronten. Jfr VOGELSANG, s. 162 f.

¹² Schleicher t. Groener 25/3 1932, Welt als Geschichte II, s. 130; SCHÜDDEKOPF, s. 341 f.

¹³ Aktenvortrag av Württembergs representant i Berlin Bosler 5/4 1932, tr. W. BESSON, Württemberg und die deutsche Staatskrise 1928–1933 (1959), s. 393 ff., Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart, 8 (1963), s. 450 ff.). Jfr uppteckning i riksinrikesministeriets arkiv daterad 20/4 1932, tr. VOGELSANG, s. 445 ff. Om olikheter mellan dessa versioner se nedan s. 67 f.

¹⁴ VOGELSANG, s. 137, 160. Jfr Groeners förklaring 20/10 1931, 16/4 1932 tr. Ursachen und Folgen 8, s. 319, 461.

¹⁵ Uppteckning av generallöjtnant C. Liebmann 21/5 1932 med senare tillägg,

Enligt senare uppgifter var Schleicher den drivande kraften bakom tanken på en rikssportorganisation.¹⁶ Syftet var uppenbarligen väl så mycket militärt som politiskt. Staten skulle ej blott befrias från det inre hot som privatarméerna utgjorde utan även få åtminstone en begynnelse till ökad trygghet utåt genom att den nya organisationen kunde bilda underlag för en utökning av riksvärnet, ja förbereda återinförandet av allmän värnplikt.¹⁷

Planerna på den nya organisationen synas redan i början av 1932 ha varit långt framskridna men några praktiska åtgärder vidtogos ej förrän i början av juli.¹⁸ Dessförinnan borde tiden, om man vidhållit den ursprungliga avsikten, ej ha varit inne att inskrida mot något av de enskilda förbanden.

Redan den 8 april var Groener emellertid beredd utfärda ett ensidigt SA-förbud, utan någon kompletterande förordning om en statlig organisation, vilket allt Schleicher påstås sagt sig ha föreslagit.¹⁹ Detta omslag förefaller högst anmärkningsvärt och

tr. TH. VOGELANG, *Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr 1930–1933* (VfZG, 2, 1954), s. 423.

¹⁶ Se intervju meddelande av A. v. Carlowitz 7/2 1949 (tr. CONZE, VfZG, 1, s. 270 ff.); H. R. BERNDORFF, *General zwischen Ost und West* (1951), s. 152 ff. Enligt den förre skola dessa planer ha varit orsaken till Schleichers förhandlingar med Röhm och andra SA-ledare, liksom till hans senare avståndstagande från SA-förbudet.

¹⁷ Jfr VOGELANG, s. 230 f.; CARSTEN, s. 296, 298; BERNDORFF, s. 152 f. Inom den franska generalstaben vållade upplösningen av SA, som man ansåg värdelös ur militär synpunkt, vissa bekymmer, emedan den kunde vara början till planmässig förberedande militär fostran av den tyska ungdomen, *Bulletin de renseignements mai-juin 1932*, cit. G. CASTELLAN, *Le réarmement clandestin du Reich 1930–1935* (1954), s. 327 f. Uppfattningen om de privata förbandens militära betydelselöshet tycks ha varit allmän (se t. ex. ovan s. 64). Detta torde dock ej ha hindrat, att man i händelse av fientligt angrepp räknade med hjälp från alla förband (jfr Groeners uttalande nedan s. 71).

¹⁸ Se Liebmanns uppteckningar efter uttalanden av Schleicher 11–12/1 och av Hammerstein 27/2 1932, tr. VOGELANG, VfZG, 2, s. 416, 422; VOGELANG, s. 231, 286.

¹⁹ Redogörelse av Groener, oktober 1932, tr. VOGELANG, s. 449 ff., i utdrag

som det mest svårbegripliga i SA-förbudets tillkomsthistoria. Det blir knappast begripligare genom de förklaringar som ges i litteraturen.²⁰

Uppfattningen, att den påtryckning som delstatsrepresentanterna övat den 5 april varit så stark, att Groener, och tydligt även Schleicher, funnit sig nödsakade ge efter återgår visserligen på ministrarnas egna uppgifter och det så tidigt som i den skrivelse av den 10 april 1932, vari han för Brünings framlade förslaget om upplösning. För att undgå ett ultimatum från delstaterna hade han lovat, att omedelbart efter presidentvalet den 10 april föreslå en sådan.²¹

Denna skildring stämmer dock alldeles icke med en redan den 5 april daterad protokollartad anteckning om förhandlingarna denna dag av Württembergs representant i Berlin Bosler. Enligt denna omedelbart samtidiga källa avsedd att informera den egna regeringen om vad som faktiskt förekommit hade Groener blott lovat att omedelbart efter valet på nytt sammankalla representanter för delstaterna och då meddela, hur han tänkte genomföra upplösningen. Vissa invändningar avvisades med att man måste vidtaga åtgärder för att bringa de hederliga medlemmarna i ett gott förhållande till staten. »Mit Verboten allein sei es nach seiner Meinung nicht getan». Den preussiske inrikesministern Severing säges ock rent av ha avstyrkt ett omedelbart förbud, ehuru han önskade ett sådant »recht bald».²²

En uppteckning som gjorts i riksinrikesministeriet 14 dagar senare visar vissa påfallande avvikelser. Delstatsrepresentanternas yttranden ha genomgående större skärpa ofta med mer

av R. H. PHELPS, Aus den Groener-Dokumenten (Deutsche Rundschau 77, 1951), s. 22; GROENER-GEYER, s. 296; uppteckning av H. Pünder 30/5 1932, tr. i utdrag av PHELPS i Deutsche Rundschau, 77, s. 22 f., GROENER-GEYER, s. 296 f.

²⁰ Se t.ex. BRACHER, s. 485 f.; EYCK, 2, s. 448 ff.; GROENER-GEYER, s. 294 ff.; CARSTEN, s. 377 f. Jfr VOGELSANG, s. 167 ff.; DORPALEN, s. 303 ff.

²¹ Groener t. Brünings 10/4 1932, GROENER-GEYER, s. 402 f.

²² Boslers Aktenvortrag 5/4 1932, BESSON, s. 393 ff. Denna källa tycks ej närmare ha beaktats av forskningen.

eller mindre öppna hotelser att handla på egen hand om riksregeringen ej ingrep. Groener säges visserligen ha förklarat, att man ej finge stöta bort från staten de goda element som funnos inom SA, men det bestämda avvisandet av ett förbud utan samtidiga positiva åtgärder saknas.²³ Detta är så mycket mera anmärkningsvärt som uttrycket, »dass es mit dem Verbote allein nicht getan sei», möter i Groeners egen senare berättelse, där löftet om förbud kommande vecka däremot fått en mer precis formulering än i någon av de äldre redogörelserna.²⁴

Någon tvekan kan knappast råda om att de senare framställningarna tillrättalagts för att stämma med den faktiska händelseutvecklingen, medan den württembergiske representantens berättelse på grund av icke blott sin samtidighet utan även sitt innehåll framstår som den mest trovärdiga. Den stämmer ock väl med vad som följande dag sades i ett privatbrev av Groener och motsäges i varje fall ej av det obetydliga som är känt om överläggningar den 6 april, varvid Schleicher skall ha uttryckt sin tillfredsställelse över förloppet av förhandlingarna med delstatsrepresentanterna.²⁵

De gamla planerna hade tydligen ej rubbats, men deras verkställande har måhända påskyndats, då enligt senare uppgifter icke blott överläggningar hållits utan även underrättelser sänts till den frånvarande rikskanslern.²⁶

Först den 8 april kunna planer på ett omedelbart SA-förbud utan några andra samtidiga åtgärder beläggas. Denna plötsliga förändring som ej synes ha beaktats av forskningen, tycks vara det märkligaste i förbudets hela tillkomsthistoria och den väsentliga orsaken till de motsättningar som följde. Händelseför-

²³ Uppteckning i riksinrikesministeriet 20/4 1932 med ant. av Groener 26/4, att kort berättelse skulle hållas redo för riksdagen, VOGELSSANG, s. 445 ff.

²⁴ Groeners framställning oktober 1932, tr. VOGELSSANG, s. 449 ff., i kortare utdrag i Deutsche Rundschau, 77, s. 22 ff.

²⁵ Groener t. Gleich 6/4 1932, cit. GROENER-GEYER, s. 295; Groeners berättelse, a. st.

²⁶ VOGELSSANG, s. 168; jfr Groeners berättelse, a. st.

loppet självt tycks vara bevis nog för att något uppseendeväckande inträffat mellan den 6 och den 8 april, vilket bragt både Groener och Schleicher på andra tankar än tidigare. Endast under denna förutsättning synas f.ö. de uttalanden som både Groener och statssekreterare Pünder tillskriva Schleicher begripliga. Nu hade det psykologiska ögonblicket kommit och det vore lyckligt, att man haft tålamod ända tills nu, »Was beweisen werden musste, sei jetzt bewiesen».²⁷

Vad som faktiskt inträffat är i förevarande sammanhang mindre väsentligt, men torde ur allmän synpunkt vara av så stort intresse, att det kan finnas anledning att söka fastställa det. En bajersk tidningsman har som direkt orsak utpekad, att man kommit över en order av landsförrädisk natur. Vid en polsk invasion av Ostpreussen skulle SA-förbanden, istället för att som riksvärnet väntade deltaga i försvaret, besätta Königsberg.²⁸ Verklighetsunderlaget torde emellertid vara dokument som beslagtogs av den preussiska polisen redan den 17 mars, ehuru med mindre uppseendeväckande men likväl nog så allvarligt innehåll, varom vissa uppgifter lämnats i pressen omedelbart efteråt.²⁹ Då general von Hammerstein några veckor senare uppger ha sagt, att bl.a. vägran att medverka till gränsskyddet i Pommern gjorde SA moget för förbud,³⁰ torde det i och för sig få anses styrkt, att beslagtagna dokument medverkat till förbudet. De ha dock knappast varit någon uppseendeväckande nyhet för regeringskretsarna, ehuru den preussiske inrikesministern först den 5 april gav pressen en redogörelse.³¹

²⁷ Groeners och Pünders berättelser cit. GROENER-GEYER, s. 296 ff.

²⁸ ARETIN, s. 79.

²⁹ Se bl.a. CARO-OEHME, s. 223; STAMPFER, s. 618 f.; SEVERING, 2, s. 328 f.; VOGELSANG, s. 163 med not 663. Jfr bl.a. BRACHER, s. 481 f.; EYCK, 2, s. 328 f.

³⁰ Liebmanns uppteckning 21/5 1932, VOGELSANG i VfZG, 2, s. 423.

³¹ Se t.ex. Vorwärts 6/4 1932. I den officiella redogörelsen nämnes intet om några avsedda åtgärder vid en invasion. Däremot uppger tidningen i en kommentar att nazisterna sökte vålla panik i Östtyskland genom att påstå att östgränsen ej kunde försvaras utan deras medverkan. Något uppseendeväckande nytt tycks ej ha meddelats vid överläggningen den 5 april (BESSON, s. 393 ff.).

Vogelsang, som ifråga om Groener vidhåller den äldre uppfattningen, att hans beslut fattats redan den 5 april under trycket från delstaterna, anser emellertid, att Schleicher och riksvärnsledningen ändrade uppfattning först den 6 under intryck dels av det beslagtagna materialet, dels av ett tal som Hitler den 5 april hållit i den pommerska staden Lauenburg och som bekräftade innehållet i dokumenten. Dorpalen har sedan gått ett steg längre och hävdar, att dessa omständigheter kommit även Groener att finna förbudet så mycket mera berättigat.³²

Hitlers tal var uppenbarligen något nytt, men mot dess betydelse skulle kunna anföras, att han enligt det nazistiska huvudorganet Völkischer Beobachter blott sagt, att den tyska gränsen endast kunde tryggas, om hela folket stod enigt bakom försvaret, medan det äldsta i litteraturen återopade belägget för att han skulle ha sagt sig ej vilja medverka till att skydda gränsen, förrän det rådande systemet i Tyskland förintats, är ett tal av den preussiske ministerpresidenten Braun den 11 april.³³ Den senare versionen kan dock beläggas redan den 7 april i en borgerlig tidning, som återopar referat i partipressen.³⁴ Den var alltså med säkerhet känd den 8 april.

Något ur riksvärnssynpunkt mer irriterande kunde knappast sägas. Även om de privata förbanden som sådana ej ingingo i det officiella men på grund av fredstraktatens bestämmelser illegala och därför hemliga gränsskyddet och SA-männen som enskilda blott i Schlesien i någon större utsträckning tillhört detta, torde det vara ganska säkert, att man på militärt håll i händelse av krig, särskilt en polsk invasion i Ostpreussen, räknade med hjälp från dessa organisationer och just därför be-

³² VOGELANG, s. 168 f.; DORPALEN, s. 303. Jfr redan STAMPFER, s. 618 f.; EYCK, 2, s. 449 (som menar, att talet ej gjorde något intryck på Schleicher); BRACHER, s. 485 not 14.

³³ Völkischer Beobachter 7/4 1932 (jfr även 14/4); Tal av Braun 11/4, ref. i Vorwärts 12/4; artikel i Vorwärts 13/4.

³⁴ Vossische Zeitung 7/4 1932.

traktade dem med sympati, i den mån de ansågos som nationella.³⁵

Reaktionen bör ha blivit häftig mot Hitlers påstådda uttalande eller kanske snarare mot detta i förening med de påträffade dokumenten. Då Groener skulle i riksdagen försvara SA-förbudet, undrade han, hur det stod till med nazisternas patriotism. Generalen hänvisade i första hand till Hitlers tal i Lauenburg men fortsatte, att han ej skulle ha tagit detta så allvarligt, om det ej hade funnits andra bevis i form av påträffade dokument.³⁶

Det förefaller således ganska väl styrkt, att det var Hitlers tal vilket verkade som en tändande gnista, och det synes i denna situation högst rimligt, att Schleicher som det uppgivits den 8 april yrkade på omedelbara åtgärder.³⁷ Det är emellertid också lätt begripligt, om han efter någon dag började varna för förhastade åtgärder. Kravet på omedelbar upplösning var ej resultatet av moget övervägande utan av en hastigt påkommen

³⁵ Senare skriftliga uttalanden av Schleichers gamla medarbetare H. v. Holtzendorff och A. v. Carlowitz, VfZG, I, s. 268 ff.; ARETIN, s. 79; STAMPFER, s. 618 f.; SCHÜDEKOPF, s. 240 f.; VOGELANG, s. 157 ff.; CARSTEN, s. 392 ff.; jfr texten nedan. Carstens kritik mot den i rikspresidentens kansli 10/6 1932 uppsatta redogörelsen är väl formellt riktig, men av det ovan sagda framgår, att militärförbanden inräknades i gränsskyddet i vidare mening och då torde SA åtminstone i Ostpreussen ha ställt huvudkontingenten. Jfr uttalande av H. H. v. Holtzendorff 16/3 1953, tr. VfZG, I, s. 273.

³⁶ Verhandlungen des Reichstags, Stenographische Berichte, 446 (1932), s. 2546 f.; jfr den mera koncentrerade framställningen i Schulthess' Europäischer Geschichtskalender 1932 (1933), s. 78; W. KEIL, Erlebnisse eines Sozialdemokraten, 2, (1948), s. 442 (där det dock blott allmänt talas om att Groener vid krigsfara ej kunde tillåta, att SA tog order av Hitler). Redan Braun hade påpekat betydelsen av att tal och dokument bekräftade varandra (Vorwärts 12/4 1932).

³⁷ Enligt en något förvirrad memoaruppgift (F. STAMPFER, Erfahrungen und Erkenntnisse, 1957, s. 254 f.) skulle Schleicher rent av ha sagt till två ledande socialdemokrater, att de av Braun gjorda avslöjandena kommit honom att yrka förbud. Det omtalade samtalet tycks f.ö. vara identiskt med ett som Schleicher påstått ha låtit inställa (CARO-OEHME, s. 266).

förargelse. Närmare eftertanke kunde ge anledning till större återhållsamhet.

Redan vad Hitler verkligen sagt var uppenbarligen osäkert och kanske svårt att bevisa.³⁸ Militärledningens förhoppningar på de halvmilitära organisationerna voro ju ock obekanta för allmänheten och ur utrikespolitisk synpunkt var det högst farligt för att ej säga omöjligt att offentligt låta förstå eller ens antyda att ansvariga myndigheter sökt kringgå fredsfördragets avrustningsbestämmelser.³⁹ Den i och för sig effektfulla motivering som Schleicher i första ögonblicket kan ha tänkt sig blev så oanvändbar.⁴⁰

Det är också möjligt, att Schleicher den 9 april av Röhm, fått försäkringar, att SA trots allt som kunde tyda på motsatsen skulle bistå riksvärnet vid gränsförsvaret.⁴¹

Både den sakliga och den psykologiska motiveringen för ett

³⁸ Jfr t.ex. om Völkischer Beobachters referat ovan. – I GOEBBELS tryckta dagbok (s. 79) nämnes intet om hela saken, vilket kanske tyder på att den var ömtålig. Redan på våren 1929 hade en partiorder från föregående år blivit känd, vilken förbjöd nazistpartiets medlemmar att medverka till republikens försvar. Även i detta fall är dock autenticiteten oviss. Se SCHÜDDEKOPF, s. 280 med not 74I.

³⁹ Jfr bl.a. ARETIN, s. 79, där framställningen dock som förut nämnts avser en påstådd order, ej ett tal. Den franske militärattachén var dock innehållet i de beslagtagna dokumenten på spåren redan den 6 april (CASTELLAN, s. 324).

⁴⁰ Jfr vad som ovan not 36 sagts om betydelsen av sambandet mellan de officiellt hemlighållna beslagtagna dokumenten och talet. Den relativt sansade högertidningen Deutsche Allgemeine Zeitung, som ju ej hade tillgång till dokumenten, bagatelliserade talet (14/4).

⁴¹ Röhm påstås just den 9 april ha kommit till Berlin och ha sänt en förtrogen till det socialdemokratiska huvudorganet Vorwärts' redaktion för att meddela, att SA-chefen flytt från München hotad till livet av partivänner på grund av sina förbindelser med riksvärnet (F. STAMPFER, Erfahrungen und Erkenntnisse, s. 251 f.; jfr Vorwärts 9/4 1932). Det ligger nära till hands att tro, att meddelandet, även om det ej var helt sanningslöst, kan ha varit avsett att beslöja resans verkliga syfte. Att Röhm hade förbindelser med Schleicher redan tidigare är som ovan nämnts styrkt. – Hammerstein sade den 21 maj (enligt Liebmanns uppteckning, VfZG, 2, s. 423), att det fanns olika strömningar inom SA, att den centrala ledningen var »ganz verständig» och att den skulle kunna visa, att den gett helt andra order.

omedelbart förbud kan så ha förflyktigats. Schleichers förslag om en kringgående manöver, en sorts ultimatum till Hitler, för att hindra att nazisterna kommo att framstå som martyrer⁴² kommer därmed i ett nytt ljus. Läget hade utvecklats så, att man ej kunde återgå till en avvaktande hållning, men det gällde, att med något förändrade medel uppnå de avsedda målen, främst att tillvarata möjligheterna att ersätta de hittillsvarande partibetonade organisationerna med en statlig partilös.

Därtill kom att tidpunkten, strax före lantdagsvalen i Preussen vid närmare eftertanke måste te sig olycklig med hänsyn till de propagandamöjligheter ett förbud gav nazisterna. Enligt Groeners egen uppgift skall Schleicher också ha hänvisat till oroliga föreställningar från företrädare för den moderata högern. I sin senare uppteckning har Groener avfärdat denna invändning med att de borgerliga småpartierna ej mer voro livsdugliga. I skrivelsen den 10 april till Brüning medges däremot, att de regeringsvänliga högerpartierna kunde få svårigheter men inga partipolitiska hänsyn sades få bli avgörande.⁴³

Brüning har själv femton år senare offentligt betecknat beslutet om förbud som förhastat och hävdad, att det fattats i hans frånvaro samt vid ett samtal med Groeners dotter ännu senare förklarat, att det borde ha kommit först efter lantdagsvalen då både Hindenburg och den egentliga högern, de tysk-nationella, oroade av nazisternas framgångar skulle ha krävt åtgärder mot deras organisationer.⁴⁴

⁴² Se Groeners och Pünders berättelser, VOGELSANG, s. 450 f., GROENER-GEYER, s. 297 ff.

⁴³ Groeners berättelse okt. 1932, a. st.; Groener t. Brüning 10/4 1932, GROENER-GEYER, s. 402 ff. Jfr J. W. WHEELER-BENNETT, *Wooden Titan. Hindenburg* (1936), s. 377.

⁴⁴ BRÜNING, *Ein Brief*, *Deutsche Rundschau*, 70 (1947), s. 1 ff., omtr. BORCKE-STARGORDT, s. 141; GROENER-GEYER, s. 300. Att Brüning varit tveksam, skall Hammerstein ha uppgett redan 21/5 1932 (VfZG, 2, s. 423 f.). Jfr även Brünings uttalande i riksdagen den 11 maj (Stenographische Berichte, 446, s. 2601).

Schleichers tanke att genom ett slags ultimatum skjuta över ansvaret på Hitler och även vinna tid tycks således ha haft mycket för sig.

Groener medgav ock själv i skrivelsen till rikskanslern, att den föreslagna taktiken skulle ha många politiska fördelar, men den skulle i rådande läge uppfattas som tecken på svaghet och på önskan att hjälpa nazisterna. Planen skulle ock vara svår att genomföra.⁴⁵ Ministerns egen senare berättelse tycks visa, att han ej allvarligt vägt fördelar och nackdelar mot varandra.⁴⁶ I detta sammanhang torde de uttalanden han faktiskt gjort till delstatsrepresentanterna den 5 april ha spelat in. En hänvändelse till Hitler skulle göra det omöjligt att framlägga en detaljerad plan för upplösningen omedelbart efter den 10 april.

Regeringen anslöt sig emellertid enhälligt till Groeners förslag trots Schleichers invändningar vid en förtrolig överläggning den 10 april.⁴⁷ Fyra dagar senare stod rikspresidentens kungö-

⁴⁵ Groener t. Brüning 10/4 1932, GROENER-GEYER, s. 402 f. Enligt uppgift i Groeners redogörelse (GROENER-GEYER, s. 297 f.) hade statssekreteraren i riksinrikesministeriet Zweigert, vilken ministern tidigare (i brev till Gleich 1/11 1932, GROENER-GEYER, s. 283) betecknat som en mycket klok man, fått ett gott intryck av Schleichers plan.

⁴⁶ Groeners berättelse, VOGELANG, s. 451; jfr redan Groener t. Brüning 10/4 1932, GROENER-GEYER, s. 402 f. I ett förtroligt brev (till Gleich 25/4, GROENER-GEYER, s. 310 f.) uppger Groener, att han omedelbart måst upplösa SA på grund av sympatierna inom riksvärnet för nazisterna.

⁴⁷ Se Groeners och Pünders redogörelser, VOGELANG, s. 451 f., GROENER-GEYER, s. 298 f. – Trots en motsatt uppgift av PÜNDE (s. 118) synes Schleicher därefter ha nöjt sig med att hålla sig borta från de fortsatta överläggningarna och vid förfrågningar framhålla, att han ej hade någon del i det planerade beslutet (Schleicher t. Groener 13/4 1932, tr. CRAIG, Welt als Geschichte, II, s. 131; Groeners berättelse, VOGELANG, s. 452 f.). Schleichers uppgift, att det var Hindenburgs son som uppsökte honom och ej omvänt får ett visst stöd av att sammanträffandet av allt att döma ägde rum först efter det att ärendet den 11 april föredragits för rikspresidenten. Överste von Hindenburgs oro för högerangrepp mot fadern tycks med hänsyn till vad som förekommit under valkampen (jfr t.ex. DORPALEN, s. 282, 286) ganska naturlig. Upplösningen av SA kunde nog även som Hammerstein befarade (VfZG, 2, s. 424) uppfattas som en betalning åt vänstern för dess medverkan till rikspresidentens återval. En vänster-

relse att läsa i tidningarna. Nazisterna utnyttjade genast de propagandamöjligheter det ensidiga förbudet gav dem.⁴⁸ General v. Schleicher säges ha övervägt att avgå.⁴⁹ Situationen hade antagligen ännu kunnat räddas genom ett förbud också mot Reichsbanner. Ett inom riksvärnsministeriet samlat material mot denna organisation överlämnades till Hindenburg efter vad det förefaller av den Schleicher närstående riksvärnschefen von Hammerstein.⁵⁰

Hindenburg krävde omedelbart genom ett strax publicerat brev åtgärder mot Reichsbanner, men då Groener förklarade det meddelade materialet för svagt för detta, f.ö. först efter lantdagsvalen, omintetgjordes detta försök att göra förbudet mindre ensidigt.⁵¹

Det är mycket möjligt, att det översända materialet rörande Reichsbanner var magert. Om förbudet mot SA endast motive-rats med begångna olagligheter och hot mot den bestående republikanska ordningen, hade någon parallell mellan de båda organisationerna väl näppeligen kunnat dragas. I regeringskommunikén talades emellertid först om att tillvaron av en privatarmé, en kamporganisation, som bildade en stat i staten ut-

orienterad dagboksförfattare antecknade den 13 april om SA-förbudet: »Folge des grossen Erfolgs Hindenburgs bei der Wahl am Zehnten» (H. KESSLER, Tagebücher 1918–1937, 1961, s. 658).

⁴⁸ Se t.ex. jätterubrik i *Völkischer Beobachter* 14/4 1932. Regeringen påstods även påverkad av Frankrike (jfr *Völkischer Beobachter* 16/4), vilket verkar helt orimligt (se ovan s. 66 not 17).

⁴⁹ Samstämmiga uppgifter i GOEBBELS' dagbok (14/4, s. 81, där dock tvivel uttalas), av Groener (VOGELSANG, s. 455) och av H. v. Holtzendorff 1953 (CONZE, VfZG, 1, s. 272).

⁵⁰ Detta uppges av Groener t. Gleich 25/4 1932, GROENER-GEYER, s. 310 f. Jfr bl.a. Liebmanns upppteckning av Hammersteins anförande 21/5 (VfZG, 2, s. 423 f.); anteckning av general v. Noeldechen (CONZE, VfZG, 1, s. 274). Vanligen anses Schleicher ansvarig (se t.ex. BRACHER, s. 492). Om Schleicher och Hammerstein se t.ex. BRACHER, s. 490, not 36.

⁵¹ Hindenburg t. Groener 16/4 1932, F. ENDRES, Hindenburg (1934), s. 179; GROENER-GEYER, s. 308 f.; BRACHER, s. 492 f.; VOGELSANG, s. 177 f.; DORPALEN, s. 307 f. Jfr ock general Noeldechens uppgifter (VfZG, 1, s. 274).

gjorde en fara för lugn och ordning. Även om organisationernas ledare uppriktigt önskade vara lojala mot staten, borde i en rättsstat uteslutande dennas organ inneha makten att bruka våld. »Jede private Gewaltorganisation kann deshalb ihrem Wesen nach keine legale Einrichtung sein.»⁵²

Allt det nu refererade hade säkert tillämplighet även i fråga om Reichsbanner, och Schleicher hade redan i januari 1932 inför riksvärnets högsta officerare i Groeners närvaro klagat över att de privata förbanden såväl Reichsbanner som SA tillvällade sig rättigheter på ett outhärdligt sätt. En vänsterorienterad f.d. diplomat och kulturpersonlighet greve Harry Kessler talade i april om att man stått inför ett inbördes krig »mit vollkommenen gedrillten, organisierten, bewaffneten, mit allen Nötigen ausgestatteten Armeen von mehreren hunderttausend Mann auf beiden Seiten».⁵³

Groener tycks också ha varit medveten om att vissa delar av Reichsbanners verksamhet kunde ge anledning till anmärkningar. Han kallade organisationens ledare till sig för att förmå honom att undanröja dessa. Sedan kunde det nog sägas, att skäl till ingripande saknades.⁵⁴ Däremot skulle det fortfarande kunna hävdas, att organisationerna behandlades på olika sätt. Riksrikesministern hade faktiskt gett Reichsbanners ledning den möjlighet att anpassa verksamheten som han vägrat att, visserligen i annan form, ge den nazistiska organisationen.

På regeringshall fann man det ock, ehuru åtgärder mot Reichsbanner avvisades, nödvändigt att åtminstone göra något för att tillmötesgå Hindenburgs krav på likartad behandling av

⁵² Amtliche Begründung der Verordnung vom 13. April 1932, Ursachen und Folgen, 8, s. 458 ff. Själva förordningen (tr. bl.a. GROENER-GEYER, s. 404) ger ingen som helst motivering.

⁵³ Liebmanns uppteckning av Schleichers anförande 11-12/1 1932, VfZG, 2, s. 416; KESSLER, s. 659 (16/4), jfr s. 657 (23/3).

⁵⁴ VOGELANG, s. 175, 179. I Groeners förklaring »Mein Standpunkt» 16/4 1932 (Ursachen und Folgen, 8, s. 461) krävdes att Reichsbanner »in kurzester Frist» skulle upphäva alla under de senaste månaderna vidtagna åtgärder.

alla militärliknande politiska organisationer. Ett förslag framlades, att alla sådana skulle ställas under uppsikt av riksinrikesministeriet och om de ej uppförde sig tillfredsställande, kunna upplösas. En förordning härom utfärdades den 3 maj. Samtidigt upplöstes de kommunistiska s.k. gudlöshetsorganisationerna.⁵⁵

Det medges t.o.m. i den i rikspresidentens kansli efter Brünings avgång uppsatta redogörelsen, att den nya förordningen i viss mån tillmötesgick Hindenburgs önskningsar och avskaffade de värsta olikheterna även om en skillnad i rättsligt avseende alltjämt bestod.⁵⁶ Då det samtidigt förklaras, att Hindenburg önskade undvika en regeringskris och därför ej ville ytterligare driva sin uppfattning, tycks den konflikt som uppstått mellan presidenten och regeringen till följd av SA-förbudet ha varit på väg att biläggas. Redan en vecka senare skulle dock en ny och svårare kris följa, vilken direkt medförde Groeners avgång som riksvärnsminister.⁵⁷

Vid riksdagens plenum den 10 maj utsattes SA-förbudet för häftig kritik från nationalsocialistiskt håll och då Groener i ett längre anförande försvarade det, stördes han av ett häftigt oväsen.⁵⁸ Ministern själv och delvis den historiska litteraturen göra gällande, att Groener haft framgång och att det var förräderi från riksvärnsledningens sida, då denna med Schleicher i spetsen dagen efteråt fordrade hans avgång från riksvärnsministerposten.⁵⁹

⁵⁵ Zweite Verordnung des Reichspräsidenten zur Sicherung der Staatsautorität, Ursachen und Folgen, 8, s. 467; VOGELSANG, s. 180 (där intet nämnes om upplösningsrätten, som synes vara det viktigaste). Överenskommelse om en förordning till komplettering av SA-förbudet tycks ha nåtts redan vid Groeners föredragning den 26 april, att döma av ett meddelande som väl snarare borde kallas officiöst än »amtlich» (Ursachen und Folgen, 8, s. 467). Jfr DORPALEN, s. 308. Annorlunda VOGELSANG, s. 179 f. (som tycks ha glömt ange sina källor).

⁵⁶ Niederschrift 10/6 1932, VOGELSANG, s. 461.

⁵⁷ Jfr VOGELSANG i VfZG, 2, s. 424 not 100.

⁵⁸ Se Stenographische Berichte, 446, s. 2545 ff.

⁵⁹ Se GROENER-GEYER, s. 314 ff. Jfr bl.a. WHEELER-BENNETT, s. 384; EYCK, 2, s. 460 f. (som dock betonar att Groener ej var någon talare).

Det är i detta sammanhang minst två frågor, som måste ställas. 1) Var Groeners framträdande i riksdagen misslyckat eller ej? 2) Var generalen föremål för en intrig?⁶⁰

Den första frågan måste nog besvaras obetingat jakande. T.o.m. en så välvillig bedömare som Brünings statssekreterare Pünder förklarar i sin dagbok, att Groeners försvar var »sehr unglücklich». »Nach Abschluss der ¾-stündigen Rede war der Eindruck ganz katastrophal.» Egentligen alla sägas ha haft detta intryck. Som förmildrande omständighet tillägges blott att fungerande talmannen Esser, rikskanslerns och Pünders parti-vän, »auch . . . sehr schlecht präsiidierte».⁶¹

En mera kritisk åhörare, generalen von Seeckt, betecknade Groeners tal som katastrofalt, en triumf för nazisterna men ytterst pinsamt för varje anständig människa. Innehållet hade varit svagt men framförandet det värsta. Den svårt sjuke talaren hade ej förmått avsluta en enda mening. Ministerns kvarstannande vore enligt allmän uppfattning omöjligt. Detta var tydligen en militär bedömning, ty efter en antydd tvekan om följderna, framhöll Seeckt det som karakteristiskt, att generalen talat som inrikesminister och ingen uniform syntts på regeringsbänkarna.⁶²

Omedelbart efter talet uppsökte åtminstone två av den moderata högerns ledande män, enligt Pünder, av »deutlich wohlmeinender Einstellung» rikskanslern, och begärde en omedelbar åtgärd, Groeners avgång eller något liknande.⁶³ Att något måste göras tyckes ha varit en allmän uppfattning, ehuru man på regeringshåll ännu ville se tiden an. Då Schleicher nästa dag meddelade, att han och riksvärnets övriga ledande män skulle

⁶⁰ En tredje fråga gäller Schleichers roll, se nedan s. 80 ff.

⁶¹ PÜNDER, s. 120. Vid samtal med Schleicher följande dag säger han sig (s. 121) ej ha kunnat undertrycka »meiner Auffassung über die Unzulänglichkeit der Groenerschen Rede». Jfr BRACHER, s. 492 ff.; VOGELANG, s. 190; DORPALEN, s. 313 f.; CARSTEN, s. 386 f.

⁶² Seeckt t. sin hustru 10/5 1932, cit. CARSTEN, s. 386 f.

⁶³ PÜNDER, s. 120; Westarps ant. 1/6 1932, VfZG, I, s. 282.

avgå, om ej Groener gjorde det, uppger Pünder sig med Brünings gillande ha föreslagit, att ministern skulle ta en längre tjänstledighet. Schleicher hade därefter ett långt samtal med Groener, som vägrade ta »politisk semester». Inför hotet om generalernas avskedstagande hade han dock förklarat sig beredd avgå som riksvärnsminister. Därefter utfärdades meddelande om förestående demission.⁶⁴

Att Groener misslyckats och det på ett sådant sätt att det på officershåll måste anses en tysk general ovärdigt får nog anses vara fakta och icke en illvillig konstruktion av ministrernas motståndare. Likaså tycks det vara ett ofrånkomligt faktum, att Groener trots eget bestridande av någon allvarlig sjukdom, under riksdagsdebatten visat tecken som tydde på att han redan rent fysiskt var i behov av tjänstledighet.⁶⁵

Den andra frågan, om Groener var föremål för en intrig, tycks lika visst kunna besvaras nekande. Nazisternas förbittring över SA-förbudet var stor nog utan att de behövde uppeggas att hänsynslöst angripa Groener. Vad som med säkerhet är känt om händelseförloppet ger ej heller något stöd åt uppfattningen att uppträdet i riksdagen arrangerats av andra,⁶⁶ vilket

⁶⁴ PÜNDER, s. 120 ff.; Groeners berättelse, VOGELANG, s. 456, GROENER-GEYER, s. 316, 319. Det bör observeras att någon avskedsansökan ännu ej hade ingivits till rikspresidenten.

⁶⁵ Seeckts ovan refererade påstående har fått sitt starkaste stöd av en av Groeners gamla kolleger. I TREVIRANUS' memoarer (Deutsche Rundschau, 88, s. 805) påstås ministern under riksdagsdebatten ha lidit av kroppsliga smärtor, ja rent av ha förlorat »das Stehvermögen». Jfr Westarps ant. 1/6 1932, VfZG, 1, s. 282; BRAUN, s. 235 f. Om Groeners egen uppfattning se hans redogörelse VOGELANG, s. 456. I maj 1932 påstods han dock själv ha sagt, att han vid tiden för riksdagsdebatten varit i behov av medicinsk behandling (Newton t. Simon 26/5, Documents on British foreign policy 1919-1939, 2nd series, 3, 1948, s. 142).

⁶⁶ Det har antytts bl.a. G. A. CRAIG, Reichswehr and Nationalsozialism (Pol. science quarterly, 63, 1948), s. 225; Groeners redogörelse, VOGELANG, s. 456, Deutsche Rundschau 78, s. 29. I detta fall torde man kunna ge vitsord åt Goebbels' framställning. Groener hade fastnat i sin egen snara och nazisterna hade dragit till den (GOEBBELS, s. 96).

givetvis ej hindrar, att generalen hade flera fiender än nazisterna, vilka gärna sågo hans fall.⁶⁷ Det återstår emellertid att pröva om Schleicher hörde till dessa.

Som inledningsvis omtalats anses Schleicher allmänt i litteraturen som den drivande kraften bakom de händelser som ledde till Brünings avgång och detta gäller i högsta grad även i fråga om oppositionen mot SA-förbudet och Groeners demission. Av det ovan sagda framgår, att redan själva händelseförloppet vederlägger framförda beskyllningar och misstankar. Omslaget i Schleichers inställning till SA-förbudet eller rättare till sättet för dess genomförande den 9 april får så en helt naturlig förklaring.⁶⁸ Till hans hållning under den närmast följande tiden har rimligtvis bidragit den av allt att döma oväntat häftiga reaktionen bland såväl äldre som yngre officerare. Efter samtal med många sådana ansåg sig den brittiske militärattachén kunna rapportera, att Groener blivit så impopulär, att han allmänt ansågs rent av som en förrädare mot riksvärnets sak.⁶⁹ Genom som det heter oroliga förfrågningar från militärområdenas stabschefer synes stämningen inom riksvärnet t.o.m. tjänstevägen ha kommit till riksvärnsministeriets kännedom.⁷⁰

⁶⁷ Se t.ex. Oldenburg-Januschau t. W. v. Gayl 21/5 1932, VfZG 1, s. 277 f.

⁶⁸ Se ovan s. 66 ff. Groeners uppgifter om Schleichers uppträdande och sinnesstämning (i brev till Büchner 5/8 1932 och i Chronologische Darstellung, VOGELSSANG, s. 176 not 731, s. 450) synas avgjort tala för att omständigheterna nödgat den yngre generalen att företa en för honom själv högst oangenäm omprövning (jfr STAMPFER, Erfahrungen . . ., s. 255). Enligt Groeners redogörelse hade riksvärnsministeriets presschef major Marcks själv sagt sig vara orsak till Schleichers ändrade uppfattning.

⁶⁹ A. Thorne t. H. Rumbold 19/4 1932, Documents on British foreign policy 1919-1939, II: 3, s. 118 f. Jfr W. v. Stephani t. Schleicher s. d., cit. CARSTEN, s. 385; den franske militärattachés rapport 18/4 (där dock även Schleicher säges höra till de våldsamt protesterande), cit. CASTELLAN, s. 43. Enligt Groeners uppgift (VOGELSSANG, s. 450) hade Schleicher den 9 april ej alls omnämnt någon ogynnsam inverkan på armén. Den 15 april hade han däremot talat därom och sagt, att ministerns ställning var hotad.

⁷⁰ Samstämmiga senare uppgifter från två av Schleichers gamla medarbetare, Zeugenschrifttum nr 248 (H. v. Holtzendorff?, jfr VOGELSSANG, s. 176 not 753;

Det hade väl under dessa omständigheter ej varit överraskande, om Schleicher för att dämpa kritiken och trygga sin egen ställning anslutit sig till propagandan mot SA-förbudet och Groener. Några bevis härför ha dock ej förebragts och uppgifter om att Schleicher nöjt sig med att inta en klart reserverad hållning äro således i varje fall ej vederlagda.⁷¹ En dylik tyst kritik kan väl dock på grund av den gamla vänskapen mellan honom och Groener ha gjort ett starkt intryck, men det är väl något mycket begärt, att Schleicher skulle ha uppträtt till försvar för en åtgärd, som han fann skadlig ur både politisk och militär synpunkt, så mycket mera som ett sådant handlingssätt kunnat undergräva hans egen ställning.⁷²

uttalande av Holtzendorff 16/5 1953, VfZG, I, s. 273), 279 (E. Ott), Institut für Zeitgeschichte, München, cit. VOGELSANG, s. 175 resp. CARSTEN, s. 382. Jfr E. RAEDER, Mein Lebensweg, I (1956), s. 270. En vän till Groener uppges ha sagt, att denne berättat, att beslutet, att ej upplösa Reichsbanner medfört, att ministeriet fått mottaga protester »in shoals», Newton t. Simon 26/5 1932, Documents on British foreign policy, II: 3, s. 142. – Storamiral RAEDERS uppgift (a. st.), att hänvändelserna till riksvärnsministeriet skulle ha föregåtts av ett meddelande från dettas Wehrmachtsabteilung, att das Ministeramt, dvs. Schleicher »scharf von dem Verbotserlass abrücke», har ej kunnat bestyrkas och kan så mycket mindre anses ha vitsord som framställningen har en tendens att visa hur lojal marinledningen var i motsats till arméledningen. Om ett meddelande utsånts liknande det som enligt Schleicher (i brev till Groener 13/4 1932, Welt als Geschichte, II, s. 131) givits till svar på pressförfrågningar, att saken ej anginge riksvärnsministeriet, som ej kunde lämna några upplysningar, kan väl detta, ej utan skäl, ha uppfattats som ett avståndstagande.

⁷¹ Se uttalanden av Holtzendorff, Carlowitz och Noeldechen, VfZG I, s. 272 ff. Utgivaren CONZE menar att händelseutvecklingen själv verkade så, att det var överflödigt för Schleicher att aktivt ingripa (VfZG, I, s. 263). Det kan förtjäna nämnas, att Hammerstein sades vara den ende av de riksvärnsofficerare med vilka den brittiske militärattachén hade talat, som ej delade oviljan mot Groener (Thorne t. Rumbold 19/4 1932, Documents on British foreign policy, II: 3, s. 118). Ännu den 21 maj vidhöll han enligt Liebmanns uppteckning (VfZG, 2, s. 423 f.), att förbudet som sådant var motiverat men att det genomförts på ett olämpligt sätt. SA skulle liksom Reichsbanner beretts tillfälle att omställa sin verksamhet.

⁷² I litteraturen har dock kritik riktats mot Schleicher för hans passivitet, se t.ex. CARSTEN, s. 390 f.

Då Groener av allt att döma ej var föremål för någon intrig i samband med riksdagsdebatten den 10 maj,⁷³ kan Schleicher ju ej heller ha medverkat i någon sådan. Det enda som skulle kunna tillvitas honom, är hans medverkan i aktionen för att förmä ministern att ta avsked. Det bör härvid observeras, att generalen alldeles icke omedelbart skred till aktion utan först följande dag, då uppfattningen om ett katastrofalt tal torde ha varit allmänt spridd.⁷⁴ En uppgift om att Schleicher handlade först sedan han uppfordrats därtill av den kände moderat-konservative politikern greve K. v. Westarp får ett visst stöd av den omständigheten, att denne var den ene av de båda riksdagsmän som omedelbart efter Groeners tal uppsökte Brüning och krävde ministerns avgång.⁷⁵ Det argument han enligt egen uppgift anförde, att det vore farligt, om man inom det starkt nazistiskt infiltrerade riksvärnet finge intrycket att vara underordnad en förbrukad man, bör efter den opinionsstorm som SA-förbudet av allt att döma framkallat inom armén ha gjort starkt intryck på Schleicher.⁷⁶

Då hänvändelser från flera håll ej lära ha saknats, ter det sig begripligt, att Schleicher gick till energisk aktion för att trygga försvarsmaktens enighet och effektivitet.⁷⁷ Att något sådant varit syftet och icke att komma Groener personligen till livs,

⁷³ Se ovan s. 79 f.

⁷⁴ Se PÜNDER, s. 120 f.; ovan s. 78 f.

⁷⁵ Relation av E. Ott, (som påstår sig själv ha förmedlat budskapet) ref. VOGELSANG, s. 190; PÜNDER, s. 120; jfr ovan s. 78. Uppgifter i litteraturen att Schleicher omedelbart efter talet uppfordrat Groener att avgå äro uppenbarligen oriktiga.

⁷⁶ Westarps ant. 1/6 1932, VfZG, 1, s. 282.

⁷⁷ Groener uppges ha sagt, att brevhögarna på hans bord dagarna efter talet ökade utan alla gränser. Newton t. Simon 26/5 1932, Documents on British foreign policy, II: 3, s. 142. Schleicher hade tidigare fått uppmaningar att medverka till Groeners avlägsnande (så W. v. Stephani t. Schleicher 19/4 a.st.). Enligt uppgift av Hammersteins son skola dylika kommit t.o.m. från chefen för riksvärnsministeriets Truppenamt, generallöjtnant W. Adam (K. v. HAMMERSTEIN, Schleicher, Hammerstein und die Machtübernahme 1933, Frankfurter Hefte, 11, 1956, s. 18). Det vore väl större skäl, att tänka på denne och andra avdelnings-

synes bekräftas av den lätthet varmed han tycks ha accepterat Pünders förslag, att ministern hellre borde ta en längre tjänstledighet, som torde ha kunnat motiveras med hälsoskäl, än begära avsked.⁷⁸ I samma riktning talar väl även godtagandet av den egendomliga kompromissen, att Groener skulle avgå som riksvärnsminister, men kvarstå som inrikesminister, ehuru det var i den senare egenskapen han ansågs ha misslyckats. Resultatet torde ha blivit en svårare belastning för riksstämman än om ministern helt hade avgått.⁷⁹ Icke heller i samband med Groeners avgång, kan Schleicher således visas ha uppträtt fiientligt eller trolöst, även om formerna för hans uppträdande den 11 maj väl kunna diskuteras.⁸⁰

Sammanfattningsvis kan konstateras, att SA-förbudet tillkom genom en avvikelse från den kurs varom Groener och Schleicher dittills varit eniga. Anledningen var av allt att döma bestörtning och förargelse över ett påstått uttalande av Hitler, kanske särskilt på grund av att detta överensstämde med och bekräftade tidigare beslagttaget skriftligt material härrörande

chefer inom ministeriet än på försvarsgrenscheferna, då Schleicher påstås ha hotat med att han och »die übrigen Spitzen der Generalität des Reichswehraministeriums» skulle avgå, om ej Groener gjorde det. Då den exakta lydelsen av uttalandet ej är känd, bör det i varje fall ej pressas.

⁷⁸ PÜNDE, s. 121. Jfr MEISSNER-WILDE, s. 68; ovan s. 79.

⁷⁹ Se PÜNDE, s. 121 f. (som vacklar i sin bedömning); jfr nedan s. 107.

⁸⁰ Det gäller t.ex., att Schleicher förenade sig med andra höga officerare om ett hot att avgå och att han talade med andra härom innan han gjorde det med Groener själv (se PÜNDE, s. 120 f.). Det förra visade sig dock vara det enda effektiva argumentet. Enligt uppgift skulle Groener ha sagt, att Schleicher blott gjorde sin plikt, när han informerade regeringen och presidenten om stämningen inom riksvärnet (Newton t. Simon 26/5 1932, a. st.). I ett brev till en förtrogen vän (Gleich 22/5, cit CARSTEN, s. 389, jfr GROENER-GEYER, s. 325 f.) beskyllde dock ministern sin gamle medarbetare för att ha arbetat på hans fall och för lögnaktighet. Påståendet, att Hammerstein skulle ha kallat Groener senil (GROENER-GEYER, s. 325) stämmer föga med uppteckningen av hans uttalande 21/5 (VFZG, 2, s. 423 f.). Orsak till det inträffade var icke ministern, som ej borde personligen klandras utan föreningen av ett högpolitiskt ministerium med ett som borde stå över partierna. Schleichers medansvar för att så skett antyddes.

från mera underordnade nazistiska partifunktionärer. Då Schleicher av skilda skäl började tveka om lämpligheten av en omedelbar aktion, vägrade Groener som det förefaller närmast av personliga skäl att följa sin förtrognes råd. Man har ock långt utanför de mer extremt nationalistiska kretsarna tvekat om förbudets lämplighet, kanske särskilt med hänsyn till tidpunkten.⁸¹ Även själva utformningen har ansetts diskutabel. Med hänsyn härtill framstår förslaget om ett kompletterande ingripande mot Reichsbanner alls icke som så orimligt som det brukat framställas i litteraturen. Det bör ej uppfattas som något försök att komma regeringen eller den närmast ansvarige ministern till livs utan snarast att finna en väg ut ur en situation som syntes särskilt Hindenburg pinsam, då en organisation som ansågs stå till höger blivit formellt strängare behandlad än en vänsterorganisation. Det framstår då som orimligt att Schleicher skulle ha lockat sin chef i en fälla. Groener tycks ej heller då ha ansett det, men efter Schleichers uppträdande efter riksdagsdebatten i maj synes han ha varit beredd att tro det värsta, sannolikt emedan han ej själv insåg vilket katastrofalt intryck hans anförande gjort och att generalerna således ur sin synpunkt hade fog för sitt krav. Detta var alltså ej närmast politiskt grundat utan på hänsyn till riksvärnsministerns anseende och till officersäran.

Någon önskan om en politisk förändring kan således ej visas ligga bakom Schleichers uppträdande gentemot Groener. Där- emot har den förre rimligtvis velat fullfölja det program i både politiskt och militärt avseende varom båda tidigare varit ense.⁸²

⁸¹ Den brittiske ambassadören fann tidpunkten olämplig (Rumbold t. Simon 20/4 1932, Documents on British foreign policy, II: 3, s. 122). Ordföranden i kommittén för Hindenburgs återval överborgmästaren Sahn, påstår sig ha betecknat förbudet som »höchst ungeschickt und töricht» (VOGELSANG, s. 440). Jfr om Brüning ovan s. 73.

⁸² Det har t.o.m. påståtts att Schleicher genom hemliga förhandlingar bakom regeringens rygg skulle ha utverkat att segrarmakterna, särskilt Frankrike, skulle godkänna upprättandet av en tysk milisarmé (BERNDORFF, s. 155, 157). Något

Om Groener ej kunde återföras till detta, måste uppenbarligen de båda generalernas vägar skiljas. Det blir även naturligt, att Schleicher fortsatt de förbindelser med nazisterna som voro en förutsättning för förverkligandet av hans planer.⁸³

Möjligheten att Schleicher varit mer verksam i det fördolda än som kan bevisas finnes naturligtvis, men ryktet om hans tidigare insatser som »ministerstörtare» har tydligen varit överdrivet.⁸⁴ Det synes därför finnas anledning att ej utan vidare avvisa hans egna försäkringar om att han ej deltagit i några intriger för att störta regeringen.⁸⁵

3. Nödförordningsplanerna

Det har sagts att samverkan mellan Schleicher och med regeringens jordbruks- och östhjälpspolitik missnöjda storagrara kretsar bidragit till kabinettet Brünings fall.¹ Bracher har redan uttalat tvivel härom.² Detta kan ytterligare bestyrkas. Redan det obehag som den gamle junkern och tysknationelle riksdagsmannen E. von Oldenburg-Januschau i ett förtroligt brev

liknande påstår WHEELER-BENNETT (a.a.s. 382), att Brüning varit nära att uppnå i Genève, ehuru detta förhindrats av fransk tveksamhet som tillskrives Schleichers intriger. Verkligheten tycks ej stämma härmed. Se W. DEIST, Brüning, Herriot und die Abrüstungsgespräche (VfZG, 5), s. 268 f.

⁸³ Jfr om Schleichers syften särskilt under senare delen av 1932 TH. VOGEL-SANG, Zur Politik Schleichers gegenüber der NSDAP 1932 (VfZG, 6, s. 115 ff).

⁸⁴ Två av dem han skulle ha störtat ha själva lämnat versioner som utesluta detta. O. GESSLER, Reichswehrpolitik in der Weimarer Zeit (1958), s. 424 ff.; J. CURTIUS, Sechs Jahre Minister . . . (1948), s. 250 f. Däremot har Schleicher tydligen i samförstånd med Groener, varit verksam i samband med riksstämman Müllers avgång 1930 (se »Vortragsnotiz» från mars 1930, tr. VOGEL-SANG, s. 414 f., jfr VOGEL-SANG, s. 74).

⁸⁵ Odaterat öppet brev från Schleicher till prof. G. Schreiber (juli 1932, SCHOTTE, s. 91); jfr nedan s. 130. Annorlunda t.ex. BRACHER, s. 499. DORPALEN, s. 319.

¹ Så MEISSNER, s. 222.

² BRACHER, s. 513.

den 21 maj 1932 uttryckte över politiserande generaler synes tala mot ett samförstånd.³

Viktigare är att Schleicher själv framträdde som anhängare av vittgående reformplaner på jordbrukets område och det enligt Papen redan i slutet av maj 1932.⁴ Åtminstone till dess verkliga bevis förebragts för motsatsen, synes därför generalen böra skiljas från kritiken mot riksregeringen Brünings verkliga eller förmenta kolonisationsplaner.

En annan sak är emellertid om dylika planer förelegat och den kampanj mot sådana som från annat håll kan ha förts. På många håll i litteraturen har energiskt hävdats, att regeringen ej haft några sådana planer eller att den kampanj som skall ha förts mot dem i varje fall varit grundad på falska vittnesbörd.⁵ Till stöd härför ha kunnat åberopas uttalanden av bl.a. Brüning själv och en förutvarande hög ämbetsman i rikskommissariatet för östhjälpen.⁶ Andra ha lika bestämt hävdats, att planer funnits, ehuru man samtidigt gärna tagit avstånd från talet om storagrara intriger.⁷ Vad frågan närmare bestämt gäller är innehållet i en nödförordning som regeringen Brüning förberedde i

³ E. v. Oldenburg-Januschau t. W. v. Gayl 21/5 1932, VfZG, 1, s. 277 f.

⁴ Se bl.a. PAPAN, s. 183; Holtzendorff t. Borcke-Stargordt 15/5 1949, prot. över sammanträde inför rikspresidenten 11/1 1933, BORCKE-STARGORDT, s. 163, 176 ff.; E. TOPF, Die Grüne Front (1933) s. 290 f.; W. F. BOYENS, Die Geschichte der ländlichen Siedlung, 2 (1960), s. 250 ff. Brünings misstanke, att Topf gett Schleicher överdrivna uppgifter om regeringens kolonisationsplaner (enligt uppgift i brev Baur t. Schlange-Schöning 17/2 1949, BORCKE-STARGORDT, s. 174 f.) verkar orimlig, åtminstone om avsikten skulle ha varit att skada regeringen, då Topf var ivrig förespråkare för kolonisation, dock enligt hans egna uppgifter ej mer vittgående än vederbörande riksminister avsåg (TOPF, s. 262 ff.; jfr dens. i Der Monat, H. 146, 1960).

⁵ Se t.ex. CONZE i VfZG, 1, s. 265 f.; EYCK, 2, s. 471 f.; MEISSNER-WILDE, s. 69 f.; BRACHER, s. 514.

⁶ Brüning t. Brünneck-Belschwitz 12/10 1948, geheimerådet E. Reichard t. die Welts red. okt. 1952 och t. Borcke-Stargordt 17/10 1952, BORCKE-STARGORDT, s. 64 not 64, s. 164, 170 f.

⁷ Se t.ex. PAPAN, s. 177 ff.; v. BRAUN, s. 218 ff.; GÖRLITZ, s. 368 ff.; BORCKE-STARGORDT, s. 64 ff.

maj 1932 och som uppenbarligen avsåg flera ämnen. Det är dock blott det avsnitt som skall ha gällt skuldsatta jordbruk och den s.k. inre kolonisationen, som är något närmare känd och omdiskuterad, ehuru även i detta fall det tillgängliga materialet är ofullständigt, fastän numera ganska omfattande.

Det är som Vogelsang efter utnyttjande av de otryckta protokollen från riksstyrelsens sammanträden framhållit numera omöjligt påstå, att det blott skulle vara fråga om ett av lägre ämbetsmän utarbetat förslag, okänt för styrelsens medlemmar.⁸ För att få perspektiv på frågan torde det emellertid vara nödvändigt att ge en utförligare skildring och att gå något bakåt i tiden.

Omedelbart efter Första världskrigets slut blev frågan om inre kolonisation aktuell. Redan i en dagorder av generalfältsmarskalken von Hindenburg i december 1918 ställdes i utsikt, att hemförlovade soldater skulle erhålla jord och i en i början av 1919 utfärdad lag förutsågs expropriation av en del storgods i detta syfte, något som dock aldrig skedde.⁹ Stora förhoppningar knötos till kolonisationen, särskilt som medel mot arbetslöshet.¹⁰

Då riksdagen 1931 antog en lag om bistånd åt skuldsatta jordbruk i de östra gränsområdena föreskrevs, att en reglering skulle kunna ske genom att jord avyttrades för kolonisation och att medel som anslagits för sådan skulle få användas för förvärv av jord- och skogsegendomar, då garantier saknades för vederbörlig brukning, om de skulle förbli i dåvarande innehavares händer. Om möjligt skulle förvärv dock blott ske på exekutiv auktion.¹¹

I riksstyrelsens förordning om »östhjälpen» den 17 nov.

⁸ VOGELSSANG, s. 194 med not 821; jfr DORFALEN, s. 315 ff.

⁹ En utförlig framställning föreligger numera angående den inre kolonisationen utarbetad av en av de medverkande W. F. BOYENS, Die Geschichte der ländlichen Siedlung I-II (1960). Se för den tidigare historien särskilt I, s. 34 ff., 44 ff.

¹⁰ Jfr BORCKE-STARGORDT, s. 57 ff.

¹¹ RGBL, I, 1931, s. 117 ff.; BORCKE-STARGORDT, s. 117 ff.

1931 nämndes däremot icke kolonisationen.¹² Detta betydde dock alldeles icke, att den nyblivne riksstämman och rikskommissarien för östhjälpen den preussiske storgodsägaren och moderate högerpolitikern H. von Schlange-Schöningen skulle ha lämnat denna fråga obeaktad. Redan omedelbart efter sin utnämning för att ej säga dessförinnan synes han ha haft sin uppmärksamhet riktad därpå. Han har själv senare omtalat, att som komplettering till östhjälpsförordningarna utarbetades ett stort kolonisationslagförslag avsett att utnyttja de lantegendomar som voro så högt skuldsatta att de omöjligen kunde saneras. Förslaget säges ha utarbetats av Schlange och riksarbetsministern A. Stegerwald gemensamt.¹³

Den i die Gesellschaft zur Förderung der inneren Kolonisation (GFK) verksamme Dr W. F. Boyens har senare gjort gällande, att det förelåg en motsägelse mellan östhjälpen sådan den utformades och kolonisationsplanerna. Så stora medel ställdes till den förras förfogande, att åtminstone ekonomiska hinder för en sanering ej kunde finnas. Misskötsamma ägare kunde ock ersättas med godemän eller anhöriga.¹⁴

Man skall dock vid årsskiftet 1931-32 ha varit optimistisk om kolonisationen under det kommande året. Likväl avsåg Schlange blott att ställa jord från icke sanerbara egendomar till förfogande och vilka detta var, berodde på saneringsvillkoren. Det säges också ha visat sig, att östhjälpsförordningarna undandrog kolonisationen all den jord som kunde ha utnyttjats. Protester höjdes då från olika håll.¹⁵

Vid årsmöte med GFK den 29 febr. 1932 krävde geheimerådet Sering, att de ej sanerbara egendomarna, vars areal han uppskattade till 1 miljon har skulle ställas till förfogande för

¹² RGBl, 1, 1931, s. 675 ff.; BORCKE-STARGORDT, s. 126 ff.

¹³ SCHLANGE, Am Tage darnach (1949), s. 67 f. Jfr BOYENS, 2, s. 90 ff., 117 ff. Redan 1933 hade TOPF (s.267 ff.) gett en redogörelse för planerna.

¹⁴ BOYENS, 2, s. 85 ff.

¹⁵ BOYENS, 2, s. 100 ff.

kolonisation. Schlange uttalade sig i princip instämmande.¹⁶ Den för kolonisationen närmast ansvarige ministern, Stegerwald, måste, säges det, genom en ny nödförordning tillförsäkras jord genom att de icke-sanerbara egendomarna snabbast möjligt ställdes till förfogande.¹⁷

Redan före årsmötet förelåg ett som det förefaller inom GFK utarbetat förslag till nödförordning. Detta avsåg närmast att skaffa pengar till kolonisationen men berörde dock även frågan om jordanskaffning genom övertagande av jord från egendom som ej kunde saneras, ehuru mera i förbigående. Ifråga om dylika egendom skulle de frister som eljest voro föreskrivna för tvångsförsäljning och tvångsförvaltning förkortas. Tidigare ägare och inteckningshavare måste låta sina fordringar inestå i alla kolonisationen tillförda egendom, om staten garanterade ränta och kapital.¹⁸

Här var alltså ej fråga om någon kapitalförlust eller administrativt godtycke utan blott om ett moratorium. Det dröjde emellertid ej så länge förrän ett nytt utkast, Boyens kallar det nr 2, förelåg. Förändringarna uppges ha berott på att Schlange nu medverkat.¹⁹

Det nya förslaget innebar, att rikskommissarien för öst-hjälpen fick rätt förordna om tvångsförvaltning och tvångsförsäljning av egendom som ej kunde saneras och att i rikets namn förvärva dem. Priset skulle fastställas av rikskommissarien och riksarbetsministern gemensamt, vilka därvid skulle beakta, att det ej blev för högt med hänsyn till kommande kolonisation. Förfarandet vid exekutiv försäljning skulle förkortas och inga betalningar ske kontant. Riket fick rätt att betala vissa fordringar med skuldebrev.²⁰

¹⁶ BOYENS, 2, s. 112 ff. TOPF (s. 267 ff) räknade blott med ½ miljon har.

¹⁷ BOYENS, 2, s. 116 ff.

¹⁸ BOYENS, 2, s. 118 ff., jfr s. 153. Detta utkast har ej tidigare varit känt.

¹⁹ BOYENS, 2, s. 122. Jfr om Schlanges egna uppgifter ovan.

²⁰ Utkastet tryckt BOYENS, 2, s. 122 ff efter Archiv für innere Kolonisation 1932, s. 272 ff.

Detta utkast uppges nästan omedelbart ha avlösts av ett nytt (nr 3). Även denna bearbetning anses bero på Schlange, vilken som rikskommissarie fick ökade befogenheter, då riksarbetsministern nu sköts åt sidan. Rikskommissarieten och av honom förordnade myndigheter fingo nu ensamma rätt att bestämma om exekutiv försäljning och statliga inköp.²¹ Detta utkast säges ha varit föremål för diskussion inom en grupp experter i riksarbetsministeriet ännu den dag, då Brüning avgick.²²

Denna utförliga framställning är likväl icke fullständig, ej heller i övrigt fullt korrekt. Redan i början av maj hade ärendet behandlats av riksregeringen. Av den kritik som riksarbetsministern Stegerwald en vecka senare framförde i ett brev, framgår, att ett tidigare utkast redan då bearbetats, så att det som förelåg vid regeringssammanträdet något överraskande mer liknade det som Boyens kallar nr 3 än nr 2. Stegerwald krävde en ytterligare bearbetning.²³

Resultatet föreligger tydligen i det s.k. utkastet nr 2, vilket utgjorde underlaget för den förnyade diskussionen vid regeringssammanträdet den 20 maj.²⁴ Det var alltså resultatet icke av Schlanges ingripande utan av Stegerwalds. Det är således lätt begripligt, att det icke antogs av kabinettet utan återremitterades för ytterligare bearbetning.²⁵ Ett nytt förslag måste omedelbart ha utarbetats, ty det som återfinnes bland dåvarande ordföranden i GFK baron W. von Gayls papper och som rimligtvis är det som avses i hans brev till Hindenburg den 24 maj är ett tydligt mellanled mellan nr 2 och nr 3 hos Boyens.²⁶

²¹ Utkastet tr. BOYENS, 2, s. 125 ff. efter Archiv für innere Kolonisation 1932, s. 361 ff.

²² BOYENS, 2, s. 141 f. Förhållandet anföres som bevis för att regeringen ännu icke tagit ställning i frågan.

²³ Stegerwald t. Pünder 13/5 1932, tr. i utdrag BUCHTA, s. 134 f., Ursachen und Folgen, 8, s. 507 f.

²⁴ Detta framgår vid en jämförelse med det av VOGELSANG (s. 193) givna referatet, där det dock säges i allt väsentligt överensstämma med förslaget bland Gayls papper (jfr texten nedan).

²⁵ VOGELSANG, s. 193.

²⁶ Utkast till förordning tr. (ofullständigt) VfZG, I, s. 275 f., Ursachen und

Det är med tillgängligt källmaterial omöjligt att säkert avgöra, vilket av de tre sistnämnda förslagen som den 25 förelades Hindenburg. De anmärkningar som denne lät framföra genom sin statssekreterare kunna i huvudsak gälla vilket som helst av dem.²⁷ Det betydelsefulla är emellertid, att presidenten blivit officiellt underrättad om nödförordningsprojektet och dess innehåll samt på grund härav tog ställning till regeringens planer, låt vara att han härvid givetvis kan ha påverkats av den kritik som från annat håll framförts mot dessa.²⁸ Sådan hade nämligen i stor omfattning förekommit under de närmast föregående dagarna.

Redan i början av april hade Schlange i ett radiotal antytt, att planer höllo på att utarbetas för att överföra jord från starkt skuldsatta egendomar till kolonisationen. Det tycks dock trots vissa presskommentarer ej ha väckt något direkt uppseende.²⁹

Folgen, 8, s. 505 ff. och (fullständigt) BORCKE-STARGORDT, s. 166 ff.; jfr Gayl t. Hindenburg 24/5 1932, tr. VfZG, 1, s. 276 f., BORCKE-STARGORDT, s. 171 f., Ursachen und Folgen, 8, s. 508 f. – Bestämmelsen i Boyens nr 2 om förvärv till priser anpassade så, att de möjliggjorde genomförandet av en senare kolonisation, vilken helt försvunnit i nr 3 har i Gayls version blivit till en passus, som garanterar hypoteksinstitutens fordringar vid fastställandet av försäljningspriset. I båda de sistnämnda förslagen återfinnas däremot bestämmelser om partiell ersättning åt fordringsägare, som ej på annat sätt tillgodosågos. I vilken omfattning det skulle ske berodde dock på av rikskommissarierna (enligt nr 3 och riksförordningsministern) utfärdade bestämmelser. På det hela råder i övrigt stor likhet mellan det av Gayl bevarade utkastet och det som Boyens betecknar som nr 3.

²⁷ Se nedan s. 96. Det synes rimligast, att det var det förslag som regeringen diskuterat, alltså det s.k. nr 2. För detta talar även kritiken mot de splittrade befogenheterna rörande kolonisationen, vilka äro mest påtagliga i detta. Då utkastet nr 3 torde vara det som Schlange (i brev till Hindenburg 27/5 1932, tr. SCHLANGE, s. 70 ff., BOYENS, 2, s. 142 f., Ursachen und Folgen, 8, s. 510 f.) kallar det slutgiltiga, bör det ej ha varit detta som framlades.

²⁸ Påståenden om att Meissner skulle ha ofullständigt underrättat Hindenburg (Westarps ant. 1/6 1932, VfZG, 1, s. 288) bli således lika oväsentliga som den omständigheten, att det ej var det slutliga förslaget som förelåg.

²⁹ H. MÄNNEL, Die grundsätzliche Kritik der Öffentlichkeit an den Osthilfemassnahmen . . . (1934), s. 77 not 242; VOGELANG, s. 193 f.

Den 9 maj talade riksförordningsminister Dietrich i riksdagen direkt om behovet av att låta arbetslösa bosätta sig som kolonister på östtyska egendomar, vilka på grund av ägarnas skuldsättning eljest kunde befaras bli obrukade. Problemet berördes två dagar senare även av såväl Brüning som Schlange.³⁰ Ej heller nu hördes några missnöjesyttringar från något håll, men en vecka senare kom den första kända protesten.

Den 16 maj värdade presidenten i Pommerns Landbund storgodsägaren A. von Flemming-Paatzig till såväl Meissner som Brüning mot som det heter riksarbetsministeriets kolonisationsplaner.³¹ Följande dag innehöll den halvnazistiska Berliner Börsen-Zeitung en skarp artikel mot Zwangsversteigerungsrecht des Reiches im Osthilfe-Gebiet och den 22 maj publicerades en uppsats om förestående massförsäljning av lantegendomar författad av riddargodsägaren O. von Weiss-Plauen.³² Denne vände sig samtidigt till rikspresidenten personligen samt varnade för kolonisation i Östtyskland med hänsyn både till livsmedelsförsörjningen och bevarandet av den tyska nationaliteten.³³

Den 25 maj offentliggjordes ett uttalande av det tyska lantbruksförbundet (Reichslandbund) som förklarade sig blott med förbehåll, främst för lantbruksorganisationernas medverkan, kunna biträda förslaget att ställa de svårast skuldsatta godsen till förfogande för kolonisering.³⁴ Organisationens president greve von Kalckreuth riktade samtidigt en personlig skrivelse till Hindenburg med synnerligen skarpa angrepp mot vad han kallade Agrarbolschewismus und Enteignung des Ostens. T.o.m. förordningarna från vintern 1918-19 sades bättre ha skyddat

³⁰ Stenographische Berichte, 446 s. 2473, 2601, 2616 ff. Jfr DORPALEN, s. 316.

³¹ BUCHTA, s. 136.

³² Båda artiklarna omnämnda i MÄNNEL, s. 77 not 241. Den senare avtryckt i Archiv für Kolonisation 1932, s. 276 och cit. BOYENS, 2, s. 137.

³³ O. v. Weiss-Plauen t. Hindenburg 23/5 1932, cit. BUCHTA, s. 136.

³⁴ Deutsche Tageszeitung 25/5 1932; jfr BUCHTA, s. 138.

äganderätten.³⁵ I en tidningsartikel underströk Kalckreuth ytterligare sin organisations synpunkter men framhöll samtidigt, att denna var beredd att medverka till en utvidgad s.k. kolonisering på rimliga villkor, bl.a. att staten ej förvärvade skuldsatta jordegendomar under taxeringsvärdet, ty eljest skulle den begagna sig av mer än en värderingsnorm.³⁶

Även presidenten i Reichslandwirtschaftskammer den inflytelserike och av nazisterna tydligen illa sedde storgodsägaren Dr E. Brandes vände sig till Hindenburg och varnade för rättskränkningar, särskilt för att driva lantbrukare från sin jord.³⁷

Den tysk-nationella riksdagsgruppen antog ett upprört uttalande. Regeringens förslag innebar fulländad bolsjevism och den oerhördaste rättskränkning som skett i Tyskland.³⁸

Alla dessa yttranden kommo från håll som mer eller mindre direkt företrädde de hotade godsägarintressena. Den 24 maj protesterade emellertid också »Schutzverband der Osthilfegläubiger», och den 25 tog även Deutsche Getreide-Zeitung till orda å de oprioriterade fordringsägarnas vägnar.³⁹ Boyens uppger också, att han vid besök i Breslau den 27 maj fann att högerpressen vetat bringa »selbst Stadtmenschen in Fieber».⁴⁰ Följande dag publicerade Düsseldorff-tidningen Deutsche Bergwerks-Zeitung utkastet nr 2 och talade om fantastisk upplösning av rättskänslan hos vissa ämbetsmän.⁴¹

³⁵ Kalckreuth t. Hindenburg 24/5 1932, cit. BUCHTA, s. 137 f., Ursachen und Folgen, 8, s. 508.

³⁶ Tidningsartikel av Kalckreuth, Deutsche Zeitung 25/5 1932, återgiven i Archiv für Kolonisation 1932, s. 274 ff., cit. BOYENS, 2, s. 137 f.

³⁷ Brandes t. Hindenburg, utan dat. (maj 1932), cit. BUCHTA, s. 138. Jfr TOPF, s. 141 ff.

³⁸ Archiv für innere Kolonisation 1932, s. 276; BOYENS, 2, s. 137. Uttalandet framhävde särskilt stadsmedelklassens intressen.

³⁹ VOGELSANG, s. 194; Archiv für innere Kolonisation 1932, s. 276; jfr BOYENS, 2, s. 136.

⁴⁰ BOYENS, 2, s. 138.

⁴¹ Deutsche Bergwerks-Zeitung 28/5 1932; jfr Archiv für innere Kolonisation 1932, s. 272 ff.; BOYENS, 2, s. 137.

Det var alltså icke alls någon i det fördolda bedriven viskingskampanj⁴² utan ett öppet generalangrepp från godsägarnas och den egentliga högerens sida mot regeringens politik, dock icke i allmänhet utan på en alldeles bestämd punkt. Att det publicerade utkastet var särskilt oförmånligt för oprioriterade fordringsägare gjorde det så mycket lättare att påverka städernas köpmän, hantverkare och även deras anställda. De konkreta krav som framfördes gällde dock myndigheternas rätt att av sig själva förordna om tvångsförsäljning, en bestämmelse som kvarstod ännu i nr 3. Icke ens detta rubbade alltså underlaget för den väsentliga kritiken.⁴³

Icke ens hänvändelserna till Hindenburg kunna betecknas som skumraskmanövrer, så framt ej varje vädjan direkt till ett konstitutionellt statsöverhuvud skall betecknas så. Skrivelserna ha i stor utsträckning behandlats som officiella och återfinnas nu i rikspresidentens kanslis arkiv.⁴⁴

Alldeles särskilt intresse tilldrager sig en av dessa skrivelser, den enda som tidigare forskare utom Buchta beaktat. Det gäller ett brev, icke från en representant för godsägarintresset utan från den kanske främste företrädaren för den inre kolonisationen, ordföranden i GFK baron Wilhelm von Gayl som tillika var ledamot av riksrådet.⁴⁵ Denne hade i slutet av 1931 offentligt framhållit, att fakta talade emot att storgodsdriften var den lämpligaste i Östtyskland, varför en utstyckning av storgods för kolonisationsändamål i många fall var lämplig.⁴⁶

Intet tyder på att han i sakfrågan ändrat uppfattning men i ett brev till Hindenburg, som Meissner medförde vid sitt besök

⁴² Jfr däremot t.ex. EYCK, 2, s. 469 ff.; CONZE i VfZG, 1, s. 264 ff.; BRACHER, s. 514 f.

⁴³ Boyens finner det däremot (2, s. 140) särskilt beklagligt, att utkastet nr 2, på okänt sätt, kom att publiceras. Han finner dock intet särskilt märkligt i att dokumentets innehåll kommit ut.

⁴⁴ Se källhänvisningarna hos BUCHTA, s. 136 ff.

⁴⁵ BOYENS, 1, s. V.

⁴⁶ BOYENS, 2, s. 99.

den 25 maj,⁴⁷ vände sig Gayl på det bestämdaste mot regeringens planer sådana som han kände dem.

Stora kretsar i Östtyskland sadades ha blivit oroade, och Hindenburg ombads pröva, om ej den passus kunde utgå som gjorde lagen till en sorts konfiskationslag. Det underströks även, att oprioriterade fordringsägare ej fingo någon verklig säkerhet.⁴⁸

Häftiga angrepp ha riktats mot Gayl för detta brev⁴⁹ men det enda märkliga är väl, att han så starkt hänvisar till militära synpunkter, som voro honom personligen främmande. Att han ej var okunnig om åsikterna i officerskretsar verkar dock rimligt och att han betonade dessa inför Hindenburg får väl anses fullt begripligt.⁵⁰ Något svek mot koloniseringen är brevet näppeligen heller, då baronen ju blott önskade ändra på en bestämmelse som han fann rättskränkande.

T.o.m. Boyens medger, att förordningen gav rikskommissarien och honom underordnade myndigheter så vittgående befogenheter, att de ingåvo betänkligheter och att de av en framtida minister kunde ha missbrukats. Just ur kolonisations synpunkt kunde det därför finnas anledning ta avstånd.⁵¹

Mot denna bakgrund synes rikspresidentens kritiska kom-

⁴⁷ Se särskilt Meissner t. Gayl 26/5 1932, VfZG, I, s. 277, BOYENS, 2, s. 150, Ursachen und Folgen, 8, s. 509, BORCKE-STARGORDT, s. 172. Det sistnämnda avtrycket tycks ha ett störande tryckfel. Betänkligheter uppges också ha anförts från »unserer Seite» ist.f. »anderer Seite». Jfr VOGELANG, s. 197 not 841.

⁴⁸ W. v. Gayl t. Hindenburg 24/5 1932, tr. efter koncept VfZG, I, s. 276 f., BORCKE-STARGORDT, s. 171 f., BOYENS, 2, s. 149 f., Ursachen und Folgen, 8, s. 508 f. Originalen finnes i rikspresidentens kanslis arkiv. Se BUCHTA, s. 137.

⁴⁹ Se särskilt EYCK, 2, s. 469 ff., men även t.ex. BOYENS, 2, s. 150 ff.

⁵⁰ Så kan väl även förklaras att Gayl titulerar Hindenburg generalfältmarskalk trots att det ju var till rikspresidenten han vände sig, även om andra orsaker kunna tänkas. Att Gayl hade i sin ägo en avskrift av en version av utkastet får förklaring nog i Reichards uttalande (VfZG, I, s. 280, BORCKE-STARGORDT, s. 170). Om dylika utkast brukade föreläggas medlemmar av riksrådet för sakkunnig bedömning, vem var då närmare än Gayl, när det gällde en fråga, som gällde kolonisationen. Jfr Vogelang, s. 195.

⁵¹ BOYENS, 2, s. 139 f.

mentarer fullt begripliga liksom den betydelse just Gayls anmärkningar tycks haft för dessa, något som klart synes framgå vid en jämförelse mellan baronens brev och de erinringar som Hindenburg lät Meissner framföra i ett brev till Schlange.

Rikspresidenten avvisade, att rikskommissarien eller denne underordnade myndigheter »von sich aus» kunde föranstalta exekutiv auktion, vilket ej gav någon rättsgaranti. En annan ordning måste därför fastställas, så att det ej bleve fråga om någon konfiskation och så att opinionen i Ostpreussen kunde lugnas. Så långt tycks det närmast vara fråga om en omskrivning av Gayls synpunkter, medan den åtgärd som föreslogs för att trygga rättssäkerheten, att jordbrukets egna organisationer skulle medverka, förefaller ha sitt ursprung i Reichlandbunds skrivelse. Det sista kravet, att befogenheterna rörande kolonisationen så vitt möjligt borde samlas inom ett ministerium, rikskommissariatet för östhjälpen eller rikslantbruksministeriet, har däremot ej veterligen någon direkt förlaga och här kan väl Hindenburgs personliga erfarenhet av militär organisation ha gett uppslaget.⁵²

Märkligt nog betecknade såväl Pünder som en ledande konservativ tidning de sakliga meningsskiljaktigheterna som föga betydande och möjliga att övervinna. Den senare tillade emellertid, att de personliga motsättningarna torde bereda större svårigheter.⁵³ Det ligger här närmast att tänka på den reaktion

⁵² Meissner t. Schlange 26/5 1932, cit. BUCHTA, s. 139, Ursachen und Folgen, 8, s. 510. Jfr om Gayls och lantbruksförbundets skrivelser ovan s. 95, 92 samt Meissner t. Gayl 26/5, VfZG, 1, s. 277, BORCKE-STARGORDT, s. 172, BOYENS, 2, s. 150, Ursachen und Folgen, 8, s. 509. Då det finns vissa verbala överensstämmelser med Gayls, bl.a. uttrycket »von sich aus», verkar det nästan som om Meissner skrivit med denna framför sig. Den hörde kanske då till de protestskrivelser, vilka sägas ha bifogats till Schlanges kännedom. – Beroendet av förslagor är kanske förklaringen till att det är så svårt att säkert säga, vilket utkast som ligger till grund för presidentens anmärkningar (se ovan s. 91). – I riksdagen hade ett krav på större koncentration av befogenheterna framförts (Stenographische Berichte, 446, s. 2655).

⁵³ PÜNDER, s. 126 (26/5 1932); Deutsche Allgemeine Zeitung 27/5 1932.

som kunde väntas från Stegerwald mot riksarbetsministrarnas uteslutande från kolonisationsfrågan.⁵⁴

Det förefaller emellertid också möjligt, att tidningen främst avsett rikskommissarien för östhjälpen, vars inflytande var ifrågasatt och som alldeles ej tycktes vara benägen för någon kompromiss i sakfrågorna utan påfallande häftigt bemötte den framförda kritiken. Det skedde i en skrivelse direkt till Hindenburg. I denna verkar det närmast som om rikspresidenten helt avvisat nödförordningsförslaget. Stegerwald uppges ock något överraskande som huvudförfattare. Den senaste avfattningen sades motsvara vad nödvändigheten krävde »unter Vermeidung aller Härten».

I fråga om den speciellt omstridda punkten, myndigheternas rätt att förordna om exekutiv auktion, kringgår Schlange emellertid det väsentliga. Man får veta att § 1 omformulerats, så att exekutiv auktion blott kunde komma ifråga, om en egendom var så högt skuldsatt, att den »beim besten Willen» ej kunde bevaras åt nuvarande ägare. Det enda nya i lagförslaget med hänsyn till exekutiv försäljning sades vara, att fristerna förkortats, vilket var nödvändigt för en snabb sanering och anskaffande av behöflig jord för kolonisation redan 1932.

Intet nämnes om en ändring av § 2, som gav myndighet rätt begära exekutiv försäljning. Ej heller sägs det rent ut att Hindenburgs bekymmer på denna punkt voro ogrundade. Däremot förklaras direkt, att en lantbruksorganisation skulle höras före det statliga ställningstagandet till om en egendom kunde saneras eller inte. Den kunde dock ej få någon bestämmanderätt, då detta skulle vara orättvist mot fordringsägarna, som tvingades ingå ackord, alltså utan hänsyn till äganderätten.⁵⁵

Så framt ej Schlange själv gjort det som Meissner beskyllts

⁵⁴ Se ovan s. 90 om Stegerwalds reaktion inför en tidigare föreslagen inkränkning i hans befogenheter.

⁵⁵ Schlange t. Hindenburg 27/5 1932, SCHLANGE, s. 70 ff., BOYENS, 2, s. 142 f., Ursachen und Folgen, 8, s. 510 f.

för, dvs. gett rikspresidenten ofullständiga informationer tycks den kritiserade punkten ha stått kvar, vilket ju stämmer med utkast nr 3.

Det i detta sammanhang väsentliga är ju dock icke det omstridda lagförslagets innehåll i och för sig utan hur det kan ha påverkat de händelser som ledde till regeringen Brünings avgång. Av det redan sagda framgår tydligt nog, att en omfattande opinion vänt sig mot förslaget.⁵⁶ I första hand gällde den emellertid en speciell detalj och i den mån kritiken riktade sig mot kolonisationen som sådan var den ej ny och ej blott uttryck för godsägaregoism och konservatism.⁵⁷ Hindenburg tycks emellertid 1932 lika litet som 1918 ha haft något att invända mot en kolonisering i och för sig, något som forskningen knappast synes ha beaktat.

Den springande punkten är sättet för jordförvärv. Efter Boyens' utredning⁵⁸ tycks det vara obehövt spilla ord på att utkastens bestämmelser voro åtminstone politiskt sett högst olyckliga. Alla vilka sågo sin äganderätt hotad måste väntas komma att resa förbittrat motstånd. Det borde ha stått klart, att Hindenburg och alla konservativa skulle anse ett ingrepp i jordäganderätten som något högst revolutionärt och farligt. Då regeringen i riksdagen var beroende av de moderatkonservativas röster,⁵⁹ är det svårt att förstå, hur den nya nödförordningen skulle kunnat komma att bestå ens om rikspresidenten under-tecknat den.

Anledningen till att tanken uppstått, att ge riksmyndighe-

⁵⁶ BOYENS beklagar (2, s. 138 f.), att projektet däremot fick svagt stöd från de kretsar som voro gynnsamt inställda.

⁵⁷ Särskilt Pommerns Landbund hade länge bekämpat kolonisationen (se t.ex. TOPF, s. 273 ff) men det hade även den socialdemokratiska jordbruksexperthen F. BAADE (se t.ex. artikel i den tyska fackföreningsrörelsens tidskrift *Die Arbeit* 1932, s. 408 ff.). – Den amerikanske historikern DORPALEN betecknar (s. 323) tanken, att ett betydande antal arbetslösa skulle kunna få sin försörjning som småbrukare såsom helt orealistisk.

⁵⁸ BOYENS, 2, s. 139 f.

⁵⁹ Se t.ex. *Stenographische Berichte*, 446, s. 2689 ff.; jfr BRACHER, s. 514 ff.

terna så vittgående befogenheter, var tydligen som framgår av Boyens' ovan refererade utredning, att det å ena sidan behövdes jord för kolonisationen, medan å den andra »östhjälpen» mer eller mindre tryggade de dåvarande ägarnas fortsatta besittning. Detta var en motsättning mellan syftena som aldrig synes ha klargjorts för Hindenburg.⁶⁰ I och för sig kunde det tyckas som om en mer restriktiv östhjälp skulle ha varit tillräckligt för att lösa den samt möjligen för att det hela skulle gå snabbt nog, en förkortning av de lagligen föreskrivna fristerna, vilket redan det kunde synas betänkligt nog.

Då fordringsägarna under rådande lågkonjunktur kunde riskera att ej få sina fordringar täckta, fanns det emellertid risk för att dessa i många fall skulle föredra att se tiden an hellre än att begära exekutiva åtgärder.⁶¹ Åtskilliga egendomar skulle så undgå försäljning. Geheimerådet Reichards kringgående av syftet med den nya bestämmelsen tycks visa hur ömtålig saken var.⁶²

I och för sig kan det således säkert sägas att de föreslagna bestämmelserna satte vapen i händerna på regeringens fiender.⁶³ Det visar sig emellertid svårt att bevisa, att de fått så stor betydelse.

De skriftliga hänvändelser till presidenten, som äro kända, önska som nämnt i regel blott förhindra en viss lagbestämmelses utfärdande och det torde vara svårt att inlägga att man sökte begagna tillfället att komma regeringen till livs.⁶⁴ Enligt ett sam-

⁶⁰ Jfr BOYENS, 2, s. 143 f.

⁶¹ Jfr TOPP, s. 265 f. Godsägarna hoppades givetvis på framtiden. Se M. v. Braun t. Borcke-Stargardt 25/I 1953, VfZG, I, s. 283, BORCKE-STARGORDT, s. 172 f.

⁶² Reichard t. Borcke-Stargardt 17/10 1932, VfZG, I, s. 280, BORCKE-STARGORDT s. 170 f. Om gäldenär och fordringsägare voro eniga säges möjlighet till sanering ha funnits, och statsingripande ej ha kommit ifråga. Men det var just om de voro eniga om att avvakta framtiden, som ett statsingripande behövdes för jordanskaffningens skull.

⁶³ Så BOYENS, 2, s. 148 f. Hindenburgs son utpekas här särskilt. Hans roll är givetvis speciellt svåråtkomlig. ⁶⁴ Jfr BRACHER, s. 513 ff.

tida brev skall emellertid Hindenburg under vistelsen på sitt gods Neudeck ha fått mottaga personliga hänvändelser.⁶⁵ Då det ej ens framgår om de varit skriftliga eller muntliga och referatet är ytterst knapphändigt är det omöjligt att säga om de gått längre. Att Meissner senare påstått, att de direkt skulle ha krävt mer lantbruksvänliga män i regeringen är givetvis intet bevis.⁶⁶

Statssekreterarens uppgifter äro så mycket mindre trovärdiga som han har att värja sig själv mot misstankar för intriger mot Brüning och hans senare antydningar om besök hos Hindenburg på Neudeck strida mot vad denne omedelbart efteråt försäkrade. Både i den i rikspresidentens kansli uppsatta berättelsen daterad den 10 juni 1932 samt signerad av såväl Hindenburg som Meissner och i rikspresidentens förklaring inför delstatsrepresentanter den 12 juni försäkras kategoriskt, att den ende som besökt Neudeck var godsägargrannen greve von Brünneck, vilken aldrig utpekats som en av intrigörerna. Att Hindenburg skulle ha tagit risken att bli beslagen med osanning på denna punkt förefaller högst osannolikt.⁶⁷

En av de mest misstänkta, den gamle junkern von Oldenburg-Januschau tycks f.ö. ha ett visst om också ej absolut säkert alibi. Den 21 maj 1932 befann han sig enligt ett denna dag daterat brev på sitt gods vid Frankfurt an der Oder »vor einigen Tagen» opererad för en svulst vid ena ögat som ännu var ombundet.⁶⁸ Då han som riksdagsman var i Berlin omkring den 10 maj,⁶⁹

⁶⁵ Meissner t. Schlange 26/5 1932, cit. BUCHTA, s. 139. ⁶⁶ MEISSNER, s. 223.

⁶⁷ Berättelse av 10/6 1932, tr. VOGELANG, s. 463, i kort utdrag med datering 14/6 BORCKE-STARGORDT, s. 134; Niederschrift 12/6 1932 (signerad MEISSNER), tr. BESSON, s. 404 f., VOGELANG, s. 469; jfr Gayls anteckning 7/9 1936, VFZG, I, s. 278 f. Av mer tivelaktigt värde är Hindenburgs samtidiga påstående att hans son ej övade något politiskt inflytande. Det kunde ju ej direkt bevisas och nog även utövas utan att fadern var direkt medveten därom.

⁶⁸ Oldenburg-Januschau t. Gayl 21/5 1932, VFZG, I, s. 277 f. Jfr t.ex. BRAUN, s. 241; MEISSNER, s. 223.

⁶⁹ Oldenburg deltog i omröstningarna den 12 maj. Stenographische Berichte, 446, s. 2693.

tycks det högst diskutabelt, om han under mellantiden överhuvudtaget varit i Ostpreussen. Någon tanke på att resa dit före rikspräsidentens avresa hade han enligt brevet icke. Att han träffat Hindenburg rätt nyligen säger intet, då det ju kunnat ske i Berlin.

Då t.o.m. Eyck ställer sig tvivlande till uppgifterna om personliga påtryckningar på Hindenburg under vistelsen på Neudeck borde de kunna försvinna ur debatten.⁷⁰ De skriftliga hänvändelser som skulle ha åsyftat att störta Brünings skulle ej heller anses bestyrkta men däremot energiska försök att påverka Hindenburg mot nödförordningsförslaget.⁷¹

De anmärkningar som rikspräsidenten lät sin statssekreterare framföra tyda knappast heller på att han önskade en ändring annat än på någon bestämd punkt, och möjligheterna att uppnå samförstånd härom synas ha ansetts vara goda.⁷² En annan sak är att debatten kring nödförordningen kan ha bidragit till att öka Hindenburgs missnöje med den sittande regeringen och minskat hans tilltro till dennas förmåga att lösa de aktuella problemen på ett enligt hans uppfattning tillfredsställande sätt.⁷³

Någon omedelbar betydelse för regeringsfrågan kan emellertid diskussionen kring nödförordningsprojektet fram till den 26

⁷⁰ EYCK, 2, s. 469 f. Jfr VOGELANG, s. 195 med not 830, där Meissner säges aldrig ha påstått, att några personliga besök gjorts hos Hindenburg. Framställningen är likväl sådan, att den allmänt tolkats så och det t.o.m. av Meissners egen son, som även åberopar muntlig bekräftelse av fadern (MEISSNER-WILDE, s. 70, 276 not 48).

⁷¹ Dessa båda syften måste rimligen hållas isär, vilket knappast kan sägas ha skett i litteraturen.

⁷² Jfr Meissner t. Schlange 26/5 1932, cit. BUCHTA, s. 139; PÜNDER, s. 126; ovan s. 96.

⁷³ Enligt såväl samtida tidningsuppgifter (jfr Schulthess' europäischer Geschichtskalender 1932, s. 91) som den i rikspräsidentens kansli den 10 juni uppsatta redogörelsen (VOGELANG, s. 463) protesterade Hindenburg även mot en föreslagen nedsättning av krigspensionerna, något som det väl också var psykologiskt att föreslå den gamle generalfältmarskalken.

maj av allt att döma ej ha haft. Om den fått det därefter har det berott på Schlanges reaktion inför kritiken. Enligt samstämmiga uppgifter blev han av Meissner per telefon uppmanad att vid ett personligt besök vederlägga den.⁷⁴ Detta förefaller ju vara en klok utväg och Boyens betonar, att det borde varit riksministerns plikt att bemöta de bakvägsintriger som han ansåg pågå genom att framlägga det sista förslaget samt närmare utveckla och försvara det. En kompromiss borde ha varit möjlig.⁷⁵

I stället skrev Schlange sitt förut anförda brev, som även enligt Boyens ej berör kärnpunkten och slutade det efter ett häftigt utfall mot en del oförstående storgodsägare med att ställa sin plats till förfogande, om han ej längre hade rikspresidentens fulla förtroende.⁷⁶

Själv ger ministern ingen annan förklaring än att han ej ville rättfärdiga sig inför den som tog råd av oansvariga rådgivare i det fördolda.⁷⁷ Detta verkar dock knappast tillfredsställande. Boyens söker finna någon bättre och anser den rimligaste vara, att Schlange blev upprörd över att sakna presidentens stöd i en fråga, som han ansåg vara av avgörande betydelse. Dessutom bör det nu ha stått klart för ministern, att han ej skulle kunna skaffa behövlig jord till kolonisationen som han lovat både Stegerwald och allmänheten.⁷⁸ Detta låter sig väl sägas men frågan är om det är hela sanningen.

Om Schlange ansåg rätten att förordna om exekutiv auktion alldeles nödvändig, borde han väl ha sökt förklara, varför den var det. Visserligen kan det tänkas, att han på förhand insåg, att de

⁷⁴ SCHLANGE, s. 70; MEISSNER, s. 226.

⁷⁵ BOYENS, 2, s. 143 f.

⁷⁶ Schlange t. Hindenburg 27/5 1932, SCHLANGE, s. 70 ff., BOYENS, 2, s. 142 f.

⁷⁷ SCHLANGE, s. 70.

⁷⁸ BOYENS, 2, s. 143 f. Här räknas även med möjligheten, att Schlange befarade, att hans kolleger skulle bli förargade över att han överlämnat ett icke slutbehandlat förslag till presidenten. Det var ju dock tydligen Brüning, ej Schlange, som låtit överlämna materialet. Jfr t.ex. PÜNDER, s. 125 f.

argument han själv fann avgörande ej skulle göra intryck på presidenten, men det måste nog frågas om han ej antingen var trött på sin uppgift och sökte någon anledning att avgå eller också ville ställa saken på sin spets. Att Hindenburg genom ett dylikt brev skulle bli stämd till eftergift, verkar dock så föga sannolikt, att man nog ej bör tillvita Schlange en sådan tanke. Även om avsikten var att tvinga rikspresidenten till ett val, tycks det yttersta syftet ha varit att framkalla åtminstone en partiell regeringskris, om av politiska eller personliga skäl får t.v. lämnas öppet.

Först på förmiddagen den 29 maj skall rikspresidenten ha mottagit Schlanges brev och samtidigt även fått veta att också Stegerwald ställt sig avvisande till Hindenburgs ändringsförslag.⁷⁹ Intet säges om hur denne reagerat, men knappast ha dessa meddelanden gynnsamt påverkat hans sinnesstämning vid samtalet med Brüning kl. 11 samma dag.⁸⁰

Då ingen efteråt riktigt velat ta ansvaret för vare sig nödförordningsprojektet eller stormlöpningen mot detsamma tycks detta visa, att intetdera varit så särskilt lyckat. Icke ens Schlange nämner något i sina memoarer om tvångsförsäljningsrätten.⁸¹ Från junkerhåll har man enständigt förnekat t.o.m. aktioner som man själv deltagit i.⁸² Att reella värden stodo på spel för godsägarna har dock medgetts.⁸³ Att Hindenburg var mer känslig härför än för äganderätten i allmänhet torde framgå av att han utan någon tvekan underskrivit den förordning som gav myndigheterna rätt att reducera andra fordringar på skuldsatta egendomar än botten- och andra hypotekslån med upp till 50 %.⁸⁴

⁷⁹ Berättelse uppsatt i rikspresidentens kansli 10/6 1932, VOGELANG, s. 464.

⁸⁰ Se kap. 4. Jfr MEISSNER, s. 226; VOGELANG, s. 200. ⁸¹ SCHLANGE, s. 70 ff.

⁸² Se särskilt Gayls uppteckning från 1936 (VFZG, I, s. 278 f., BORCKE-STARGORDT, s. 135 f.).

⁸³ Se särskilt M. v. Braun t. Borcke-Stargordt 23/I 1953, VFZG, I, s. 281; BORCKE-STARGORDT, s. 173.

⁸⁴ Se rikspresidentens förordning 17/II 1931, BORCKE-STARGORDT, s. 129 f.

Sammanfattningsvis kan konstateras att den sakliga differens som förelegat i nödförordningsfrågan mellan regering och president enligt Brüning's senare och Pünders samtidiga uppgifter ej varit av någon större betydelse.⁸⁵ Detta får av allt att döma också sägas gälla den opinionsstorm som uppstod. Den hade åtminstone som helhet ett mycket mer begränsat syfte än att störta regeringen. Någon storagrars sammansvärjning i denna avsikt har ej kunnat spåras i det tillgängliga källmaterialet. Vad som anförts i motsatt riktning har vid närmare granskning visat sig vara – legender. Schlanges reaktion inför kritiken synes vara det mest anmärkningsvärda men kan kanske få sin förklaring i ett större sammanhang. Återverkningarna på Hindenburgs sinnesstämning böra ej heller bagatelliseras, men förargade uttalanden av denne om agrarbolsjevism eller liknande efter mottagandet av Schlanges brev och än mer efter regeringens avgång⁸⁶ kunna rimligtvis ej anföras som bevis för vad han ansåg dessförinnan. Om presidenten önskade en ganska oväsentlig ändring, som gällde att förhindra att en myndighet godtyckligt kunde förordna om försäljning av gods, vilka myndigheten ansåg för högt skuldsatta för att kunna få bidrag ur »östhjälpen» och regeringen avvisade detta, måste väl intrycket närmast bli att här lågo större och mer omstörtande planer bakom. Någon vägran att överhuvudtaget underteckna en nödförordning har Hindenburg ej uttryckt, blott två anmärkta detaljer korrigerades.⁸⁷

⁸⁵ Brüning, *Ein Brief*, BORCKE-STARGORDT, s. 145; Pünders dagbok 26/5 1932, PÜNDER, s. 126.

⁸⁶ Se t.ex. Westarps anteckning 1/6 1932 (om yttrande 31/5, vilket f.ö. förefaller högst tveivelaktigt, VfZG, 1, s. 287). Jfr kap. 4 nedan..

⁸⁷ Se de i not 85 anförda källorna och berättelsen av 10/6 1932, VOGELSSANG, s. 463.

4. Regeringskrisen

a. *Situationen omedelbart före Hindenburgs återkomst till Berlin*

Då kraven på Groeners avgång i de kretsar som stodo Hindenburg närmast visat sig ha ett begränsat syfte och då den påstådda storagrara konspirationen framstår som en fantasibild, blir frågan, hur en regeringskris då kunde uppstå just i slutet av maj 1932. Egendomligt nog tycks Brünung själv härvidlag ha spelat en huvudroll, som hittills förbisett av forskningen, ehuru några författare snuddat vid problemet.¹

Lördagen den 28 maj fick den kände moderat-konservative politikern greve K. von Westarp ett telefonmeddelande från sin partivän, den Brünung enligt uppgift personligen närstående rikstrafikministern G. von Treviranus, att kabinettets läge var allvarligt och att Brünung hade en känsla av att hans sammanträffande med Hindenburg nästa dag måste leda till kabinettets avgång. Rikskanslern ville ej foga sig efter Schleicher och riksvärnet. Westarp blev tydligen mycket bekymrad och bad sin partivän hälsa Brünung, att denne av utrikespolitiska skäl under alla omständigheter måste kvarstå.²

Uppgifterna bestyrkas och understrykas ytterligare av Pünders dagboksanteckningar. Redan den 22 maj uppges kanslern ha sagt, att han måste ha klart besked om den kurs rikspresidenten ville styra, om han skulle ta ansvaret för en ny impopulär nödförordning. Den 26 maj säges Brünung ha övervägt att helt ta avsked, istället för att framlägga förslag till ny nödförordning, och överlåta saken åt högern. Följande dag uppges han ha uttryckt misstro mot Schleicher och olust att fortsätta som regeringschef. Den 28 maj skall han efter ett samtal med Meiss-

¹ BRACHER, s. 522; VOGELANG, s. 199 ff.; DORPALEN, s. 322 f.

² Westarps anteckning 1/6 1932, VfZG, 1, s. 282 f.; jfr G. TREVIRANUS, Die Wurzeln des Übels (Das Parlament 4/1953); Dens. i Deutsche Rundschau, 88, s. 814 f.; PÜNDER, s. 116, 136.

ner ha blivit ytterligare nedstämd. Pünder konstaterade i en anteckning som uppges vara nedskriven under rikskanslerns besök hos rikspresidenten den 29 maj: »*Er hat es eben satt und will denn auch von sich aus Schluss machen*». Brüning säges ha begivit sig av »*wenig angriffsfreudig und wenig zuversichtlich*».³

Pünder framhåller i detta sammanhang de rykten som voro i omlopp om en omedelbart förestående regeringsombildning och om intriger i Hindenburgs omgivning, vilkas betydelse Pünder likväl ansåg ej böra överdrivas.⁴ Han trodde, att rikspresidenten varken kunde eller ville skilja sig från Brüning. Meissner uppges ock vid sin återkomst från Neudeck ha förklarat, att det var Hindenburgs »*dringender Wunsch*» att såvitt möjligt behålla rikskanslern men samtidigt även att ombilda kabinettet åt höger, dock utan nationalsocialistiskt deltagande, vilket däremot borde ske i Preussen. Vid ett nytt samtal två dagar senare skall Meissner ha utpekats Hindenburgs son som en farlig person med dåraktiga idéer ehuru ingen intrigör.⁵

³ PÜNDER, s. 124 f. (kursiveringen i orig.). Treviranus uppger rentav, att Brüning kvällen före sitt samtal med Hindenburg meddelat honom, Stegerwald och Dietrich sitt beslut att avgå (Das Parlament 4/1953, Deutsche Rundschau, 88, s. 813 f.). Det förefaller sannolikt, att ett sammanträde med nästan samma deltagare, som ett par samtida författare förlagt till den 29 (SCHOTTE, s. 14 f.; SCHMIDT-PAULI, s. 19), avser det som enligt Treviranus hölls den 28. Det påstådda beslutet om ett sorts ultimatum till presidenten (se ovan s. 59), skulle, om det verkligen fattats, varit meningslöst den 29 (se framställningen nedan), men det skulle lätt efteråt ha kunnat uppfattas som ett beslut att avgå, då det väl ej kunde anses sannolikt, att Hindenburg skulle falla undan. Meissner uppgav i redogörelsen den 10 juni (VOGELANG, s. 464), att Brüning den 28 maj sagt sig skola avgå.

⁴ PÜNDER, a. st.; Westarps anteckning 1/6 1932, VfZG, 1, s. 282 ff. Se även påstått uttalande av Brüning till Meissner (Niederschrift 10/6, a. st.).

⁵ PÜNDER, a. st. Enligt den i rikspresidentens kansli uppsatta berättelsen (VOGELANG, s. 464), skulle Meissner först den 28 maj ha talat med Brüning om att regeringen borde helt ombildas efter Lausanne, vari rikskanslern påstås ha instämt. Om Meissners samtal i Berlin se även MEISSNER, s. 226 (där intet säges om sådana med Brüning men väl med Pünder, varvid Meissner påstår sig ha sagt det vara lätt för Brüning övertyga Hindenburg).

Regeringens ställning ansågs dock ej mer undergrävd på konservativt håll än att Stahlhelm-ledaren F. Seldte genom en av sina närmaste män några dagar tidigare låtit förstå, att han var villig inträda i denna och önskade träffa Brünung vid månadsskiftet.⁶

Att döma av Pünders anteckningar har en verklig rekonstruktion av riksstyrelsen varit aktuell men vissa svårigheter förelagat. Dels var det problemet med Groener, som ville stå kvar såsom riksinrikesminister, men vilken Hindenburg ej ville ge någon fullmakt som sådan, allraminst då han enligt uppgift ej erhållit generalens avskedsansökan från posten som riksvärnsminister.⁷ Dels kunde man ej hoppas på någon överenskommelse med nazisterna, förrän dessa fått del i regeringsmakten i Preussen, vilket i varje fall komme att draga ut på tiden.⁸

Enligt den i rikspresidentens kansli den 10 juni uppsatta berättelsen skulle det däremot ej ha varit fråga om någon verklig nybildning av regeringen förrän efter Lausannekonferensen utan blott om interimistiska förordnanden för några personer att sköta de lediga ministerierna.⁹

Detta kan mot bakgrund av den följande utvecklingen te sig rimligt nog, men just därför finns det anledning misstänka att det är en efterhandskonstruktion. Åtminstone var det blott ett ministerium som helt saknade chef, och där akut behov av interimförordnande alltså förelåg.¹⁰ I varje fall när det gäller vad Meissner faktiskt sagt, synes Pünders uppgifter förtjäna vits-

⁶ PÜNDEr, s. 125, 127. Den 30 maj var Pünder jämte Schleicher gäst hos Stahlhelmlidningen (s. 131). Enligt en sen uppgift av TREVRANUS (Deutsche Rundschau, 88, s. 803 f.) hade tidigare i maj både Stahlhelms andre förbundsledare Duesterberg och Seldte varit beredda att träda i regeringen Brünings tjänst.

⁷ PÜNDEr, s. 126; »Niederschrift» 10/6 1932, VOGELsANG, s. 464. Då Hindenburg ju varit frånvarande sedan den 12 maj, har Brünung rimligtvis avvaktat hans återkomst för att överlämna avskedsansökan.

⁸ PÜNDEr, s. 126.

⁹ »Niederschrift» 10/6 1932, a. st.

¹⁰ Den enda ministerpost som helt saknade innehavare var riksvärnsministerns. Det antogs, att Brünung ämnade föreslå general Hasse till ny ordinarie innehavare av denna befattning och överborgmästaren C. Goerdeler till ny riksekono-

ord. Dessutom tycks ett uttalande av Hindenburg den 30 maj tyda på att han hade en regeringsombildning redan före Lausanne-förhandlingarna i tankarna.¹¹

Det torde i varje fall klart framgå av Pünders anteckningar, att rikskanslern vid det avgörande samtalet med rikspresidenten var beredd varken till en verklig kamp för sin regerings existens eller till någon form av kompromiss. En granskning av händelseförloppet torde ytterligare belysa detta.

b. *Brüning och Hindenburg den 29 maj 1932*

Ett mycket omfattande källmaterial föreligger rörande det avgörande samtalet mellan rikspresidenten och rikskanslern men som helt naturligt när det gäller ett samtal mellan fyra ögon är det dock svårt att mera exakt fastställa vad som verkligen förekommit. En översikt av det viktigaste källmaterialet synes därför påkallad, i synnerhet som en källkritisk redogörelse saknas i litteraturen.¹²

Några omedelbart nedskrivna redogörelser av de båda deltagarna i samtalet finnas icke, men som förut nämnts uppsattes i rikspresidentens kansli en den 10 juni daterad ganska utförlig redogörelse för omständigheterna i samband med regeringen Brünings avgång. Den har undertecknats av både Hindenburg

miminister, vilket ämbete emellertid interimistiskt förvaltades av statssekreteraren i ministeriet von Trendelenburg, som tycks ha varit en mycket erfaren man (Schulthess' europäischer Geschichtskalender 1932, s. 92, 70; jfr *TREVIRANUS* i *Deutsche Rundschau*, 88, s. 803). Övriga ministerier utan ordinarie chefer voro de för utrikes- resp. inrikes angelägenheter, vilka förvaltades av Brüning och Groener (*BRACHER*, s. 418). Den senare önskade dock Hindenburg som framgår av texten ovan ha ersatt. Jfr f.ö. om regeringsfrågan nedan s. 119 ff.

¹¹ Se nedan s. 115.

¹² *DORPALEN* har (s. 321 not 28) ställt problemet och säger sig ge en framställning byggd på noggrann jämförelse av existerande källor. I huvudsak är den emellertid densamma som *VOGELSANGS* (s. 200 f.) och varje antydning till förklaring saknas, varför författaren anser vissa avsnitt av t.ex. »Niederschrift», Pünders dagbok och Brünings »Ein Brief» tillförlitliga men andra icke.

och Meissner. Då den uppenbarligen tillkommit som ett försvar mot de anklagelser för intriger och obehöriga inflytelser, vilka redan då förelågo, kan den befaras vara tillrättalagd under medverkan av Meissner.¹³

Den enda tillgängliga utförligare redogörelsen av Brüning är nedskriven först 15 år efteråt. Den lider av en påtaglig förvirring i kronologien, vilket påverkat även orsakssammanhanget och innehåller dessutom bevisligen allvarliga oriktigheter.¹⁴ Då tendensen är att framhålla att författarens fall orsakats av intriger, är det knappast annat än uppgifter som mer eller mindre stå i strid härmed som kunna anses någorlunda pålitliga.

I den Brüning mycket närstående statssekreteraren Pünders dagbok möter en redogörelse redan under den 29 maj. Den borde vara den tillförlitligaste kända men då originalet ej är tillgängligt finnes risk för en senare överarbetning.¹⁵ Vissa avvikelser från andra omedelbart samtidiga redogörelser och överensstämmelser med senare propagandistiskt färgade framställningar gör det nödvändigt utnyttja just anteckningarna för den 29–30 maj med särskild försiktighet.¹⁶

Detta gäller naturligtvis ännu mera om statssekreterare Meissners långt efteråt nedskrivna, klart apologetiska memoarer.¹⁷ Åtminstone tre medlemmar av Brünings regering ha

¹³ »Niederschrift über die Entwicklung der Krise und Demission des Kabinetts Brünings» 10/6 1932 (avskr.), Nachlass Dingeldey, vol. 38, Bundesarchiv, Koblenz, tr. VOGELANG, s. 459 ff.; jfr GÖRLITZ, s. 371 f.

¹⁴ BRÜNING, Ein Brief, tr. i Deutsche Rundschau 70, 1947, s. 1 ff., BORCKE-STARGORDT, s. 138 ff. Jfr DEIST i VfZG, 5, s. 269 f. Samtalen med Hindenburg ha förlagts till den 30–31 maj i st. f. den 29–30. – De uppgifter Brüning lämnade vid kabinettsammanträdet den 30 maj (se DORPALEN, s. 321 f. med not 29) ha tyvärr ej varit tillgängliga.

¹⁵ PÜNDER, s. 127 f., jfr s. 7.

¹⁶ Jfr framställningen nedan. Då Pünder tydligen önskade att regeringen skulle kvarstå kan Brüning ha framställt Hindenburg som kärvare än han faktiskt var.

¹⁷ MEISSNER, s. 227. Jfr K. D. BRACHER, Die Weimarer Republik im Spiegel der Memoiren-Literatur (Politische Literatur, 2, 1953), s. 342.

yttrat sig om samtalet, dock ganska kortfattat och knappast särskilt välunderrättat.¹⁸

Större intresse torde några samtida uppteckningar i tredje och fjärde hand ha. Detta gäller kanske särskilt de anteckningar som den socialdemokratiska riksdagsmannen W. Keil gjorde vid sammanträde med sin partigrupps förtroenderåd den 30 maj. Också den konservativa greve Westarp har i sin anteckning den 1 juni en del beaktansvärda notiser.¹⁹

Antagligen ha de utländska diplomaterna allmänt uppmärksammat regeringskrisen och dennas orsaker, men blott de engelska depescherne föreligga i tryck. Då ambassadören sir H. Rumbold var frånvarande i slutet av maj, har han efter sin återkomst i början av juni i flera utförliga rapporter sökt komplettera vad chargé d'affaires Newton samtidigt med händelserna hade rapporterat.²⁰

I ett flertal memoarartade framställningar möta också mer eller mindre utförliga framställningar, vilkas värde torde vara större, när det gäller att studera ryktesspridningen än de faktiska förhållandena.²¹

Samtalet ägde rum söndagen den 29 maj kl. 11 f.m. enligt Pünders anteckningar.²² Det började enligt samstämmiga uppgifter

¹⁸ TREVRANUS i Vossische Zeitung 11/9 1932, i Das Parlament 4/1953 och i Deutsche Rundschau, 88, s. 815 f.; SCHLANGE, s. 73; A. STEGERWALD, Wo stehen wir? (1946), s. 17 f., BORCKE-STARGORDT, s. 162 f. En redogörelse av rikspostminister Schätzel den 31 maj har bevarats i en samtida uppteckning av en känd centrupolitiker (H. KÖHLER, Lebenserinnerungen, 1964, s. 307 f.).

¹⁹ KEIL, 2, s. 445 ff.; Westarps anteckning 1/6 1932, VfZG, 1, s. 283 ff.

²⁰ Newtons och Rumbolds depescher, särsk. 31/5, 3/6, 9/6 (3 st.), 14/6 1932, Documents on British foreign policy II: 3, s. 144 ff., 149 f., 162 ff., 185 ff. – Den franske ambassadören A. FRANÇOIS-PONCETS memoarer (Souvenirs d'une ambassade à Berlin . . ., 1946, s. 37 ff.) äro föga givande.

²¹ Se bl.a. ARETIN, s. 92 f.; SEVERING, 2, s. 337; BERNDORFF, s. 160 f.; FR. MEINECKE, Die deutsche Katastrophe, s. 98 f., 102 f.; OLDEN, s. 250 ff.; STAMPFER, Die 14 Jahre . . ., s. 624.

²² Tidpunkten anges i berättelsen av den 10 juni till kl. 12, vilket väl beror på sammanblandning med tiden för samtalet följande dag (jfr nedan).

i dessa och i berättelsen av den 10 juni med att rikskanslern gav en redogörelse för det allmänna politiska läget. Det synes rimligt att han som den sistnämnda källan uppger slutade med att begära rikspresidentens stöd för sin politik. Att detta skulle bestå i löften om att det undermineringsarbete upphörde som rikskanslern ansåg, att vissa oansvariga kretsar, särskilt riksvärnet höll på med, i utfärdande av den föreslagna nya nödförordningen och i en komplettering av riksstyrelsen redan före Lausannekonferensen såsom det uppges i den på Hindenburg återgående källan verkar ock sannolikt.

Svårare är att klarlägga, vad Hindenburg hade att säga. Såväl Pünder som flera senare berättelser uppge, att presidenten tog fram ett papper och i sin tur läste upp vad han önskade.²³ Enligt Pünder var det, att inga fler nödförordningar skulle utfärdas av den sittande regeringen och att dennas sammansättning ej finge ändras, tydligen emedan en helt ny regering snart skulle bildas.

I och för sig är det ej otroligt, att presidenten var försedd med en anteckning. Vid samtalen med partiledarna i november 1932 var det åtminstone fallet.²⁴ Vad som gör uppgiften misstänkt är, att den utnyttjats för att misstänkliggöra presidentens självständighet.²⁵ Risk finns därför, att det är fråga om ett propagandistiskt påfund och senare tillägg i Pünders dagbok.

Det innehåll som Pünder uppger, verkar ej heller som helhet troligt. Den andra punkten stämmer åtminstone med vad Hindenburg enligt berättelsen av den 10 juni förut låtit meddela

²³ PÜNDER, s. 128; SCHLANGE, s. 73; MEINECKE, s. 103; WHEELER-BENNETT, Woodan Titan, s. 391; OLDEN, s. 250; jfr GÖRLITZ, s. 373. – I den senaste litteraturen förbigås den påstådda anteckningen med tystnad av VOGELSANG (s. 201), men den godtas av DORPALEN (s. 321).

²⁴ Se de protokollartade anteckningarna, tr. K. GOSSWEILER, Karl Dietrich Brachers Die Auflösung der Weimarer Republik (ZfG, 6, 1958), s. 547 ff.

²⁵ Hos PÜNDER (a. st.) säges det med en något egendomlig formulering »anscheinend von seiner eigenen Hand». SCHLANGE talar däremot direkt om punkter som nedskrivits åt den gamle herrn (s. 73).

genom Meissner men icke med Pünders egen framställning. Att rikspresidenten skulle i förväg ha beslutat vägra underteckna någon ny nödförordning strider däremot mot allt vad man eljest känner. Enligt berättelsen av den 10 juni skall ock Hindenburg tvärtom ha varit beredd göra det, givetvis under förutsättning, att hänsyn togs till hans anmärkningar. Däremot torde han under samtalets lopp ha gjort ett dylikt uttalande,²⁶ men det kan ju ha berott på vad Brüning sagt och att så var fallet torde framgå av det följande.

Den påstådda anteckningen framstår alltså som högst tvivelaktig. Däremot förefaller Brünings senare uppgift, att Hindenburg krävt en regeringsombildning åt höger, vilken kunde få majoritet i riksdagen trovärdig. Den stämmer med presidentens tidigare uttalanden och strävanden samt med berättelsen av den 10 juni.²⁷ Det verkar även rimligt, att presidenten i första hand tänkt sig, att den fungerande rikskanslern själv skulle göra ombildningen, som både denne själv och Meissner uppge.²⁸ Tanken t.o.m. på ett nationalsocialistiskt stöd åt en ombildad regering Brüning föreföll i maj 1932 säkert ej så orimlig som efteråt.²⁹ Intresset på Stahlhelmhåll för kontakt med denne tyder väl ock på att även den egentliga högern ej var alldeles främmande för tanken på samverkan.³⁰

²⁶ I den socialdemokratiska riksdagsgruppens förtroenderåd uppgavs 30/5, att Kaas, ledaren för Brünings parti berättat detta (KEIL, 2, s. 445). Så gjorde även Treviranus för Westarp enligt den sistnämndes uppteckning 1/6 (VFZG, 1, s. 283) liksom Schätzel för Köhler (KÖHLER, s. 308).

²⁷ Jfr nedan s. 119 ff., ovan s. 106. Den brittiske ambassadören visste redan 3/6 (British foreign policy, II: 3, s. 150) berätta, att huvudorsaken till Brünings avgång var, att han ej kunnat eller velat medverka till en regeringsombildning åt höger. Som sagesman åberopas den nye riksutrikesministern v. Neurath. Enligt MEINECKE (a. st.) skall regeringsombildning åt höger varit första punkten på den omtalade anteckningslappen.

²⁸ BRÜNING, Ein Brief, BORCKE-STARGORDT, s. 145 f.; MEISSNER, s. 227. Den i rikspresidentens kansli uppsatta berättelsen begagnar svävande uttryck.

²⁹ Se nedan s. 121.

³⁰ Se PÜNDER, s. 125, 131; framställningen ovan.

Om Brüning ställde sig skeptisk ter sig detta mot bakgrunden av den senare utvecklingen mycket motiverat, men om han kompromisslöst fordrade förtroende för den sittande minoritetsregeringen och Hindenburg å andra sidan önskade att försök att bilda en majoritetsregering skulle göras, måste diskussionen som Brüning uppger ha kommit att gälla ej detaljer utan principer. Då rikskanslern vägrade medverka till en regeringsombildning åt höger med parlamentarisk majoritet blir rikspresidentens vägran att överhuvudtaget underteckna flera nödförordningar den naturliga repliken. Brüning ställes inför valet att enligt rikspresidentens önskan söka bilda en majoritetsregering – en vänstermajoritet var ju ock tänkbar – eller avgå.

Då Brüning på förhand var benägen att draga sig tillbaka, kunde hans svar knappast bli mer än ett, även om en vädjan inför den förestående konferensen om skadeståndsbetalningarna till den riksdagsmajoritet som dittills tolererat hans regering ej borde ha varit alldeles utsiktslös. Treviranus påstår sig ock ha föreslagit, att riksdagen skulle inkallas, och beklagade ännu 1962, att han ej vidhöll sin uppfattning, trots Brünings som det senare säges ha visat sig oriktiga påstående, att de moderata högerpartierna skulle svika regeringen och denna alltså sakna majoritet.³¹

³¹ TREVIRANUS i Deutsche Rundschau, 88, s. 813 f. med not 12, där en företrädare för Wirtschaftspartei säges efteråt ha försäkrat, att hans parti skulle ha stött regeringen, vilket Brüning påstås ha förnekat, att det skulle göra. Om det gjord det, hade en regeringsmajoritet varit sannolik. Dorpalen har däremot hävdad, att de små högerpartierna vid en konflikt mellan president och regering skulle ha svikit den senare (DORPALEN, s. 327). Så hade väl saken ej direkt behövt framstå, om Brüning omedelbart före förhandlingarna med segrarmakterna begärt ett nytt bevis för riksdagens förtroende. Dessutom borde det väl nu ha blivit klart, att priset för ett nazistiskt stöd åt en ny, högerbetonad regering, skulle bli riksdagsupplösning, varför självbevarelsedriften borde bjuda småpartierna att göra allt vad de förmådde för att undgå en regeringskris. En allvarigare invändning är nog, att ytterlighetspartiernas obstruktionstaktik skulle ha hindrat riksdagen att fatta beslut i sakfrågor så snabbt som behövdes (DORPALEN, s. 321; VOGELANG, s. 201; jfr KEIL, 2, s. 444). Då försöket ej gjordes, är det

Om Hindenburg varit beredd på att byta regeringschef, blir den bedrövelse som han enligt Pünder skall ha visat ganska svårförklarlig. Påståendet, att Brüning omedelbart helt avvisat tanken på att bli utrikesminister i en ny regering stämmer illa med åtminstone Hindenburgs uttalanden nästa dag.³² Mer sannolik förefaller uppgiften att båda herrarna kommo överens att tänka över hela situationen till följande dag, då de åter skulle träffas. Att Brüning omedelbart efteråt sagt till Meissner att han var besluten att avgå, stämmer väl med från rikskanslern själv härrörande uppgifter.³³

Något tvivel kan knappast råda om att samtalet åtminstone delvis ägt rum i irriterad stämning och att Brüning nu blev fast besluten att avgå även om han sagt sig vilja tänka över saken.³⁴ De överläggningar han uppges ha haft med förtrogna senare på dagen och det kabinettsmöte som hölls följande förmiddag ha knappast haft annat syfte än att formellt fastslå det fattade beslutet och att ge informationer.³⁵

i varje fall omöjligt att veta något med säkerhet. Ur propagandasynpunkt var det givetvis ytterst olämpligt riskera ett nederlag i riksdagen. Jfr nedan s. 129 f.

³² Den socialdemokratiske riksdagspresidenten rapporterade för sin parti-grupps förtroenderåd efter att ha mottagits av rikspresidenten på e.m. den 30 maj, att denne sagt sig ännu hoppas kunna förmå Brüning kvarstå som utrikesminister (KEIL, 2, s. 446). Först partiledaren Kaas' besök på morgonen den 31 tycks ha gjort slut på dessa förhoppningar (GÖRLITZ, s. 374).

³³ Niederschrift 10/6 1932 (VOGELANG, s. 465); MEISSNER, s. 227; PÜNDER, s. 128 f.; TREVIANUS i VOSS. Ztg 11/9 1932.

³⁴ Att han gjort detta uppges ej blott i Niederschrift (a. st.) utan även i Pünders dagbok, ehuru mera indirekt. Att Hindenburg uppmanat Brüning nästa dag medföra regeringens avskedsansökan verkar då helt orimligt. Ett senare tillägg synes sannolikt, då besöket förkortas till 1/2 timma mot 3/4 i början av anteckningen. (Uppgiften godtages dock av DORPALEN, s. 321). – Mer sannolik förefaller en källkritiskt sett vida sämre skildring, att Hindenburg, då Brüning sagt sig vara tvungen att avgå, om hans önskningar ej uppfylldes, svarat: »Das kann ich dann nicht ändern» (SCHMIDT-PAULI, s. 19). Ett dylikt yttrande skulle nog lätt ha kunnat förvanskas till anmodan medföra avskedsansökan, något som det ju på visst sätt var.

³⁵ Se bl.a. TREVIANUS i VOSS. Ztg 11/9 1932, i Das Parlament 4/1953 och i Deutsche Rundschau, 88, s. 815; SCHLANGE, s. 73; BRÜNING, Ein Brief, BORCKE-STARGORDT, s. 146 f.; VOGELANG, s. 201 f.

c. Regeringen Brünings avgång

Betecknande för situationen på morgonen den 30 maj 1932 torde den ögonblicksbild vara som tecknas i Pünders dagbok. Både han själv och Brüning sägas ha sovit gott. Den senare uppges ha varit »friedlich und ruhig». I rikspresidentens palats däremot »scheint grosses Durcheinander zu herrschen».

Detta stämmer väl med framställningen ovan av händelserna föregående dag. Brüning var nöjd bli kvitt regeringsbördan. Hindenburg har förvirrats av den för honom oväntade händelseutvecklingen. Meissner säges ha meddelat sin kollega i rikskansliet, att Hindenburg klagat, att han velat stärka Brünings ställning just inför Lausanne-konferensen, »und nun entzieht er sich mir». Även Schleicher lät höra av sig. Han sade sig ej veta någon ny kansler eller vad rikspresidenten nu borde göra.³⁶

Vad Meissner och Schleicher än i övrigt kunna ha förehäft, synes den enda rimliga meningen med deras kontakter med rikskansliet på morgonen den 30 maj vara att förmå Brüning att stå kvar. Efter ett samtal med dr C. Goerdeler, rikskanslerns kandidat till posten som ministerpresident i Preussen och eventuellt till sin egen efterträdare, var Pünder så optimistisk, att han trodde, att det ännu kunde vara möjligt förmå Brüning att kvarstå som rikskansler eller åtminstone som utrikesminister.³⁷

Dessa fakta stämma illa med de ytterst från Brüning själv härrörande uppgifterna, att personer i Hindenburgs omgivning fått hans sista besök hos denne uppskjutet till strax före kl. 12, då rikspresidenten skulle motta vaktparaden på årsdagen av sjöslaget i Skagerack 1916, så han ej fick tid att lämna ett viktigt politiskt meddelande som kunde ha förändrat situationen! Denna berättelse som upprepats av många författare faller emeller-

³⁶ PÜNDER, s. 129. Schleichers förklaring stämmer ju mycket illa med Papens allmänt accepterade framställning (s. 182 ff.). Tendensen i denna är som förut nämnt tydlig. Varför Schleicher skulle ha låtsats rådlös, om han ej önskade Brünings kvarstannande, i varje fall tills vidare, är mer svårförklarligt.

³⁷ PÜNDER, s. 129 f.

tid redan på det faktum, att Skagerack-dagen var den 31 maj, till vilket datum Brüning också förlägger sitt avskedstagande.³⁸

En tysk forskare har även uppvisat, att innehållet i det påstådda meddelandet måste vara helt felaktigt återgivet.³⁹ Till ytterligare belysning av legendbildningen kring regeringskrisen kan påpekas, att Pünder redan i sin den 29 maj kl. 4 e.m. daterade anteckning uppger, att Brüning på nytt skulle besöka presidenten nästa dag kl. 12.⁴⁰

Påståendena om intriger i rikspräsidentens omgivning för att förhindra en försoning mellan denne och Brüning upplösas så i intet vid en kritisk granskning. Däremot tycks Brüning själv ha vidtagit åtgärder för att hindra påtryckningar att stå kvar. Meddelandet om riksregeringens demission lämnades så tidigt till telegrambyrån, Telegraphen-Union, att rikspräsidenten och väl även allmänheten uppges ha känt den redan innan avskedsansökan officiellt inlämnats till Hindenburg.⁴¹

Det förefaller då naturligt, om rikspräsidenten som Pünder

³⁸ BRÜNING, Ein Brief, BORCKE-STARGORDT, s. 147, WHEELER-BENNETT (a.a., s. 393), BRACHER (s. 524 f.), EYCK (2, s. 472) MEISSNER-WILDE (s. 72 f., 276 f.), TREVIRANUS (i Deutsche Rundschau, 88, s. 819) och CARSTEN (s. 418) söka rädda situationen genom att förlägga Skagerack-dagen till 30/5. T.ex. GROENER-GEYER (s. 322) följer Brüning helt. Dateringen 31/5 möter även t.ex. hos MEISSNER, s. 227; SCHLANGE, s. 73. DORPALEN söker (s. 322 not 29) harmonisera uppgifterna genom att ifrågasätta ett besök även den 31.

³⁹ DEIST i VfZG, 5, s. 269 ff. BRACHER förbigår ännu 1960 (s. 524 f.) denna uppsats med tystnad och följer Brünings felaktiga framställning. – Redan den 30 maj 1932 talade TREVIRANUS om ett viktigt meddelande i skadestandsfrågan (Westarps ant. 1/6, VfZG, 1, s. 285), men i sina memoarer följer han Brünings framställning, som påstås ha bekräftats av den amerikanske ambassadören (Deutsche Rundschau, 88, s. 818). Det samtida meddelandet kan således hur förtryligt det än var, misstänkas vara propagandistiskt färgat. Som det redan 1933 påpekades från franskt håll (LE GRIX, s. 84 f., jfr s. 75) kunde den amerikanske presidenten i varje fall icke på egen hand annullera krigsskulderna.

⁴⁰ PÜNDER, s. 128.

⁴¹ Niederschrift 10/6 1932 (VOGELANG, s. 465). Meddelandet påstås ha intelefonerats av Treviranus omedelbart efter kabinettsammanträdet. Att han skulle ha gjort det Brüning ovetande förefaller osannolikt. Jfr Keil t. hustrun 30/5, KEIL, 2, s. 445 (där Brüning säges ha avgått kl. 11).

uppper ej sagt någont om att Brüning borde kvarstå som chef för en mer högerbetonad regering utan blott i allmänna ordalag talat om behovet av en sådan och att »er hätte ihn sehr gern . . . als Aussenminister behalten».⁴²

Enligt den i rikspresidentens kansli uppsatta berättelsen var samtalet också helt kort och formellt, ehuru förbindligt. Av Brüning's däri återgivna avskedsansökan tycks emellertid klart framgå, att det är han som önskar avgå, då rikspresidenten ej velat ge begärda garantier. Det säges i berättelsen uttryckligt, att Hindenburg mottog avskedsansökan utan att gå in på motiveringen samt att han icke blott tackade Brüning för de tjänster denne gjort fosterlandet utan även sade det vara »schmerzlich und schwer» att skiljas från honom.⁴³

Brüning's egen senare version, enligt vilken Hindenburg enträget uppfordrade honom att bilda en högerregering framstår då närmast som ett lätt begripligt minnesfel.⁴⁴ Möjligheten att både han och presidenten funnit lämpligt förtiga eller förneka ett misslyckat övertalningsförsök förefaller dock ej utesluten, i all synnerhet om Pünders högst egendomliga men rimligtvis ej uppdiktade uppgift är tillnärmelsevis korrekt, att Meissner ännu inemot kvällen meddelat, att Hindenburg efter samtal med riksbankschefen Luther förklarar sig beredd underteckna de delar av nödförordningen som avsågo att åstadkomma budgetbalans, vilket Brüning avböjt, då den ej fick utfärdas i sin helhet.⁴⁵

Rikspresidentens handfallenhet inför den plötsliga och oväntade ministerkrisen framträdde också vid mottagningen av partiledarna. Till riksdagspresidenten som uttryckte sin förvåning

⁴² PÜNDER, s. 130.

⁴³ Niederschrift 10/6 1932 (a. st.). Redan i ett brev till Brüning den 31 maj (Ursachen und Folgen, 8, s. 527) talade Hindenburg om att han kände det »schmerzlich» att skiljas från denne. Rikskanslerns person och insatser lovordades och presidenten sade sig aldrig skola glömma samarbetet med Brüning.

⁴⁴ BRÜNING, Ein Brief, BORCKE-STARGORDT, s. 147.

⁴⁵ PÜNDER, s. 130 f.

över att regeringen avgått så kort efter det att den fått riksdagens förtroende, sade Hindenburg, att det var riktigt »aber es ist nun so gekommen». ⁴⁶ Greve Westarp fann vid sitt besök rikspräsidenten mycket starkt medtagen. ⁴⁷ Anledningen har alltså ej varit ålderssvaghet eller trycket av hemliga påverkningar utan blott bestörtning över en oförutsedd händelseutveckling. ⁴⁸

Brünings handlingssätt kan framstå nog så svårbegripligt även för eftervärlden i synnerhet som hans förtrogna som Treviranus och Pünder ivrigt synas ha sökt förmå honom att kvarstanna. ⁴⁹ Motiven måste något närmare diskuteras.

d. *Brünings motiv*

Som skäl för sin önskan att avgå tycks Brüning i allmänhet främst ha åberopat den politiska verksamhet som bedrevs av general von Schleicher, mot vilken han uttalade stor misstro. ⁵⁰ Detta stämmer uppenbarligen väl med den inledningsvis ovan refererade allmänna uppfattningen om generalens avgörande roll i samband med regeringskrisen. Denna vederlägges dock redan av själva händelseförloppet som det här har kunnat rekonstrueras. Omständigheterna i samband med den nya rege-

⁴⁶ KEIL, 2, s. 446.

⁴⁷ Westarps anteckning 1/6 1932, VfZG, 1, s. 287.

⁴⁸ Mot denna bakgrund blir Papens oväntade kanslerskap mer begripligt än enligt gängse uppfattning.

⁴⁹ Se PÜNDEr, s. 128 ff.; Westarps anteckning, VfZG, 1, s. 283 ff.

⁵⁰ Se ovan s. 105. Då PÜNDEr efter ett samtal med Schleicher den 27 maj (s. 127) ansåg det uteslutet, att denne vore »der Schrittmacher des neuen Systems ohne und gegen Brüning», förklarade rikskanslern, »er liesse sich nicht mehr hinter das Licht führen». Även långt efter sin avgång har Brüning i ett brev till historikern G. Ritter förklarat, att han ej hade någon önskan att kvarstå, »nachdem sich Hindenburg den Einflüssen Schleichers willfährig gezeigt hatte» (G. RITTER, Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung, 1954, s. 53).

ringens tillkomst göra det även omöjligt, att Schleicher haft en fullt utarbetad, ehuru – åtminstone ännu – icke av Hindenburg gillad plan för ett regimskifte.⁵¹

Däremot återstår möjligheten, att generalen utan att tills vidare ha kunnat uppnå några definitiva resultat arbetat på förverkligandet av en politik, som skulle ha kunnat gillas av Hindenburg, men till vilken Brüning alldeles icke varit benägen att medverka. Ytterst gäller det rikskanslerns och generalens planer för Tysklands framtid, särskilt med hänsyn till nazisternas medverkan i ansvarig regeringsställning. Dessa frågor skulle för en grundlig behandling kräva särskilda uppsatser.⁵² Här kunna endast några korta påpekanden göras.

Redan då Brüning blev rikskansler, hade Hindenburg önskat en samverkan med högern. Valutgången hösten 1930 hade kommit en dylik omfattande även nazisterna att framstå som än mera angelägen. Brüning och Schleicher hade båda, ehuru förgäves, vid olika tillfällen fört förhandlingar i detta syfte.⁵³ Senast hade det skett i samband med planerna på Hindenburgs återval till rikspresident i början av 1932.⁵⁴ Misslyckandet av dessa förhandlingar skapade påtaglig irritation hos alla berörda parter, men Hindenburg förklarade nästan omedelbart, att en rege-

⁵¹ Det har allmänt talats om snabbheten vid tillkomsten av kabinettet von Papen (så ännu BRACHER, s. 533 f.) och detta har ofta anförts som bevis för att Schleicher haft det färdigt i förväg. Svårigheterna vid regeringsbildningen framgår emellertid klart av den första ofullständiga ministerlistan. Se t.ex. Newton t. Simon 2/6 1932, Documents on British foreign policy, II: 3, s. 149; jfr PÜNDER, s. 155 f. Redan K. HEIDEN (Der Führer, sv. övers. 1944, s. 463 f.) framhöll, att Hindenburg för sitt anseendes skull snabbt måste få ihop en ny regering och fördens skull mer eller mindre kommenderade eljest ovilliga f.d. officerare att medverka. Se numera även VOGELANG, s. 197 not 874. Jfr ovan s. 60 not 16.

⁵² Se om dessa frågor särskilt THILO VOGELANG, Zur Politik Schleichers gegenüber der NSDAP 1932 (VfZG 6, 1958), s. 86 ff.; J. BECKER, Brüning, Prälat Kaas und das Problem einer Regierungsbeteiligung der NSDAP 1930-1932 (HZ 196, 1963), s. 74 ff.; BERGHANN i VfZG 13, s. 64 ff.

⁵³ Se bl.a. BRACHER, s. 322 ff., 415 ff.; VOGELANG, s. 69 ff., 135 ff.; DORFALLEN, s. 170 ff., 234 ff.; samt i dessa arbeten anförda källor.

⁵⁴ Se senast BERGHANN, a. st.

ringsombildning borde ske efter lantdagsvalen i Preussen, dvs. senast i maj.⁵⁵

Det förefaller sannolikt, att Schleichers samtal med ledande SA-män avsett även politiska frågor.⁵⁶ Dylika ha rimligtvis varit ämnet för ett samtal med Hitler, som torde ha ägt rum redan i början av maj.⁵⁷ Den avgörande frågan är, vilket mål generalen åsyftade att uppnå med dessa samtal.

Säkra samtida källor saknas, men den Schleicher närliggande riksvärnschefen von Hammerstein förklarade enligt en uppteckning inför en grupp officerare den 21 maj, att likartade regeringar måste skapas i riket och den största delstaten, Preussen. Detta vore innebörden av såväl rikspresidentvalet som lantdagsvalen. Hindenburg strävade efter att få till stånd en »förnuftig» regering på båda hållen, men då situationen i Preussen vore oklar, hade riksregeringen »etwas merkwürdige Stellung». Huvudpunkten sades vara, att nazisterna och centrum ej började att förhandla.⁵⁸

Om Schleicher som sannolikt är delade denna uppfattning, tycks det föga rimligt, att han skulle ha intrigerat mot den ledande mannen inom det ena av de båda partier som borde sammanföras. Endast om Brüning framstått som ett hinder härför, vore ett sådant beteende begripligt. Som nyss nämnts hade dock rikskanslern själv deltagit i dylika förhandlingar. I oktober 1931 hade han offentligt förklarat, att han var beredd att tjäna en s.k. nationell koncentrationsregering på vilken som helst post och vid de förhandlingar som Schleicher bedrev i februari 1932

⁵⁵ Hindenburg t. F. v. Berg-Markien od. (omkr. 25/2 1932), tr. E. MATTHIAS, *Hindenburg zwischen den Fronten* (VfZG, 8, 1960), s. 78 ff. Jfr BRACHER, s. 452 ff.; GÖRLITZ, s. 354 ff. Om stämningen efter förhandlingarna jfr bl.a. uttalanden i riksdagsdebatten 25/2 1932, *Stenographische Berichte*, 446, s. 2332; nedan s. 121.

⁵⁶ Se intervju-uttalande av A. v. Carlowitz 7/2 1949, VfZG, 1, s. 272.

⁵⁷ Uppgiften finns ej blott hos GOEBBELS (s. 95) utan redan hos SCHMIDT-PAULI (s. 37). Jfr bl.a. CARO-OEHME, s. 220; VOGELANG, s. 195 f.

⁵⁸ Liebmanns uppteckning 21/5 1932, VfZG, 2, s. 424 f.

förutsattes Brüning kvarstå i varje fall som utrikesminister.⁵⁹ Sedan alla samförstånds försök misslyckats, förklarade visserligen både rikskanslern och nazisterna, att de ej kunde tänka sig sitta i samma regering,⁶⁰ men trots valkampanjerna och SA-förbudet hördes andra tongångar, när riksdagen åter samlades i maj.

Den utländska pressen tycks allmänt ha konstaterat, att åtminstone vissa nazister påtagligt skonat Brüning personligen, även om man var tveksam om hur pass ärligt menat detta var.⁶¹ Märkligare är kanske en annan episod som tycks ha blivit mindre uppmärksammas. Brüning kvitterade i viss mån återhållsamheten genom att förklara, att han med intresse åhört ett nazistiskt förslag till arbetsanskaffningsprogram, då det till väsentlig del stämde med regeringens planer. Däremot tog han avstånd från formen för finansieringen som skulle kunna sätta tilliten till den tyska valutan i fara och den måste under alla omständigheter bevaras. Då ropade den nazistiske gruppledaren Frick: »Da sind wir uns ganz einig, Herr Reichskanzler!»⁶² På två väsentliga punkter hade alltså samförstånd offentligen konstaterats.

Då Hindenburg såväl omedelbart efter sitt återval i april som i maj yrkade på åtgärder för en regeringsombildning åt höger, hade Brüning i princip instämt, ehuru han önskade uppskov. I Preussen fördes dock redan i maj med rikskanslerns vetskap och gillande förhandlingar om en samverkan mellan nazisterna och centrum. Uttalanden av Pünder tyda på att de av-

⁵⁹ Stenographische Berichte, 446, s. 2074 (jfr MEISSNER, s. 213); BERGHAHN, VfZG, 13, s. 70 ff. Enligt ett av Papan som det synes med gillande återgivet uttalande skall Kaas i mitten av maj förklarat, att om Brüning kvarstode som utrikesminister skulle han behålla »die geistige Führung». Papan t. Schleicher 21/9 (!) 1932, Das Ende der Parteien, s. 423, VOGELANG, s. 457 f.

⁶⁰ Stenographische Berichte, 446, s. 2332.

⁶¹ Se t.ex. Times, Dagens Nyheter, Göteborgs Handelstidning, Stockholms-Tidningen 11-12/5 1932. GOEBBELS ger (s. 93 ff.) för visso en annan bild.

⁶² Stenographische Berichte, 446, s. 2599 f.

sågos få följder även för riksregeringen. Ännu i samband med sin avgång framhöll Brüning, att han aldrig motsatt sig en högerregering, ehuru han nu på nytt hävdade, att han ej personligen kunde medverka.⁶³

Det fanns således i maj 1932 ingen anledning antaga, att Brünings person skulle utgöra något hinder för en regeringsombildning åt höger. Det kan rent av hända, att rikskanslern och Schleicher i motsats till Hindenburg båda hävdade, att nazisterna borde göras direkt medansvariga för riksregeringens handlingar genom att de erhöillo ett par platser i denna.⁶⁴

Det finnes således varken något sakligt underlag eller några rimliga skäl för misstanken, att Schleicher arbetat på att störta Brüning, även om det kan finnas anledning antaga, att generalen önskade en ombildning av regeringen utan hänsyn till vad rikskanslern ville och att han som gammal stabsofficer velat förbereda sig för alla eventualiteter. Syftet har under alla omständigheter ej varit att befordra ett nazistiskt maktövertagande utan att förhindra ett sådant.⁶⁵

⁶³ »Niederschrift» 10/6 1932, VOGELSANG, s. 459 (jfr dock PÜNDER, s. 118); PÜNDER, s. 119, 126, 128. Groener antog redan i början av april, att valutgången i Preussen skulle påverka »die weitere Politik im Reich» (Groener t. Gleich 2/4 1932, cit. GROENER-GEYER, s. 294). Jfr BECKER, HZ 196, s. 100 ff. samt där anförda källor och litteratur; Framställningen ovan s. 112 f.

⁶⁴ Från tiden före regeringskrisen kan blott Hindenburgs önskan utesluta nazisterna styrkas (PÜNDER, s. 126). I samband med sin avgång tycks Brüning starkt betonat nödvändigheten av att nazisterna tvingades direkt ta ansvar (se Westarps ant. 1/6 1932, VfZG, 1, s. 281) något som även Kaas rekommenderade (BECKER, HZ 196, s. 104 f.). Då Schleicher senare på sommaren säkert önskade ett direkt nazistiskt regeringsdeltagande (se bl.a. uppteckning av överste v. Bredow 15/8 1932, VfZG, 6, s. 100), förefaller en sen memoaruppgift, att han redan i slutet av maj uttalat sig för en koalitionsregering sannolik, ehuru den naturligtvis ej är något bevis (O. SCHMIDT-HANNOVER, Umdenken oder Anarchie, 1959, s. 301). – Pünder har både hösten 1930 och hösten 1932 uppgivit, att Brüning och Hitler högaktade varandra. PÜNDER, s. 65, 145. Jfr F. LE GRIX, Vingt jours chez Hitler (1933), s. 71; E. RITTER, Der Weg des politischen Katholizismus in Deutschland (1934), s. 277 (där Hitlers sympatier för Brüning betonas).

⁶⁵ Jfr t.ex. BRACHER, s. 497 ff. General v. Seeckt talade i ett brev (t. sin

Även om Schleicher ej bedrivit några intriger, kan Brüning naturligtvis ha hyst misstankar. Generalens vägran att bli riksvärnsminister, som av andra betraktades som komprometterande, kan knappast ha varit av någon vikt för Brüning, som redan förut uppges ha hyst en kritisk uppfattning.⁶⁶ Större betydelse skulle de ganska nedsättande omdömen kunnat ha, vilka Schleicher påstås ha fällt om rikskanslern våren 1932 och vilka, om de kommit till dennes kännedom, måste ha vållat förargelse, vad generalen än i grunden kan ha menat och faktiskt sagt.⁶⁷

syster 24/4 1932, Deutsche Rundschau, 78, s. 1022) om att vissa kretsar i Berlin önskade en regeringsombildning åt höger med eller utan Brüning.

⁶⁶ PÜNDEr, s. 122 ff. Schleichers vägran kan ha haft många orsaker: olust att som han själv sade ge näring åt talet att han intrigerat bort Groener för att bli hans efterträdare, ovilja mot att framträda offentligt, vilket påstods vara anledning till att han i stället framförde general O. Hasse som ministerkandidat (Seeckt t. sin hustru 25/5 1932, cit. och kommenterat CARSTEN, s. 419) eller obehägenhet att engagera sig, innan frågan om regeringens ställning på längre sikt klarnat (jfr Hammersteins uttalande enligt Liebmanns uppteckning 21/5, VfZG, 2, s. 425), vilket som framgår av det ovan sagda alldeles icke behöver ha varit detsamma som ett ställningstagande mot Brüning.

⁶⁷ Schleicher påstods ha sagt till den franske ambassadören i mitten av maj, att Brüning var full av förställning och högmod under en yta av blygsamhet och uppriktighet samt lät andra bära ansvaret för begångna fel (franske militärattachés rapport 18/5 1932, ref. CASTELLAN, s. 45). Anledningen kan ha varit tillfällig förargelse över att rikskanslern ej gjort något för att offentligt försvara Groener, något som han uppges ha avsett men på andras råd avstått ifrån (PÜNDEr, s. 128; Westarps ant. 1/6 1932, VfZG, 1, s. 282). Ett annat kritiskt uttalande påstås Schleicher ha gjort till den socialdemokratiska preussiske inrikesministern redan i början av mars (SEVERING, 2, s. 336), men till denne har generalen näppeligen sagt sin innersta mening utan snarast velat sondera ministrarnas åsikt, något som denne själv anser möjligt. – Påståendet, att Schleicher besökt Hindenburg på Neudeck (se t.ex. MEISSNER, s. 224; EYCK, 2, s. 473; jfr även DORPALEN, s. 319) har i anslutning till GÖRLITZ (s. 368) betvivlats av VOGELSSANG (s. 196 not 835). Hindenburg har som ovan (s. 100) nämnts förnekat alla besök på Neudeck utom av en namngiven person. Den dag Schleichers besök enligt en författare skall ha ägt rum (27/5, WHEELER-BENNETT, s. 389) hade PÜNDEr ett telefonsamtal med generalen (PÜNDEr, s. 127). Icke ens telefonkontakt med Hindenburgs son kan anses bevisad, då en uppgift av Groener, som ej själv kan ha haft någon förstahandskunskap, är enda källan. Mot intriger av genera-

Schleichers verksamhet är emellertid ej det enda skäl som Brüning anfört och det torde kunna ifrågasättas, om ej ett annat är det verkliga eller åtminstone det mest väsentliga.

Omedelbart efter sitt samtal med Hindenburg den 29 maj uppges Brüning ha sagt, att varje ny ministär skulle finna det omöjligt att bemästra situationen och sedan skulle hans tillfälle komma. Riskens vore, att det balanssystem som Brüning skapat under mellantiden skulle slås i spillror så att läget bleve hoppöst.⁶⁸

Källvärdet av detta uttalande som passerat två återberättare, innan det nedtecknades, kan givetvis i och för sig anses diskutabelt. Det stämmer emellertid väl med Brünings i och för sig ganska märkliga ansträngningar att påverka valet av sin efterträdare.⁶⁹ Likaså skulle den av honom själv vitsordade oviljan mot att stöta rikspresidenten personligen få sin förklaring av tanken på ett nytt samarbete inom överskådlig framtid.⁷⁰

Det Brüning tillskrivna uttalandet förutsätter tydligen även en stark tillit till den egna förmågan att lösa problem som andra ej kunde bemästra. Han tycks ock faktiskt ha varit övertygad

lerna mot Brüning talar även att Hammerstein uppges ha framhållit, att kanslern visserligen tolererat SA-förbudet men ej omfattat detta »mit vollem Herzen» (Liebmanns uppteckning 21/5, VfZG, 2, s. 424).

⁶⁸ Newton t. Simon 31/5 1932, Documents on British foreign policy 1919-1939, II: 3, s. 146. Uppgifterna sägas ha lämnats en ambassadtjänsteman av »a reliable informant», som själv skall ha talat med Brüning.

⁶⁹ Enligt egen uppgift föreslog BRÜNING den 29 maj dr Goerdeler som sin efterträdare (Ein Brief, BORCKE-STARGORDT, s. 146). Westarp fick enligt egen uppgift hälsningar att ej avböja ett erbjudande att bli rikskansler (VfZG, 1, s. 284). VOGELSANG ifrågasätter (s. 199 med not 852), om ej Brüning gjort en förväxling med planerna på att göra Goerdeler till preussisk ministerpresident. Detta förefaller troligt i fråga om vad han direkt sagt till Hindenburg (se PÜN- DER, s. 128 ff.), men det hindrar ej, att kanslern haft honom i tankarna som sin egen efterträdare. I varje fall har en sådan lösning den 30 maj föresvävat Pünder (s. 130; jfr även SCHOTTE, s. 9). Det bör f.ö. märkas, att både Westarp och Goerdeler från högerhåll nämndes som kanslerskandidater (PÜN- DER, s. 129 f.; Westarps ant. 1/6 1932, VfZG, 1, s. 284, 286).

⁷⁰ Brüning, Ein Brief, BORCKE-STARGORDT, s. 146 f.

om att han var mannen som kunde och skulle rädda Tyskland.⁷¹ En sådan uppfattning tycks påfallande nog i viss mån ha förekommit t.o.m. utanför hans eget parti.⁷²

Mot bakgrunden av sådana åsikter blir Brünings uppträdande långt mera begripligt än eljest. Om han var förvissad om att snart bli erbjuden att på nytt bilda regering, då han rimligtvis kunnat ställa villkor, måste han ha blivit benägen att göra det omedelbart och att tills vidare draga sig tillbaka, när de ej biföllos.

Starka sannolikhetsskäl tala alltså för att en sorts politisk spekulation och önskan om full frihet att förverkliga ett eget politiskt program varit huvudmotiven för Brüning.⁷³ Detta hindrar givetvis icke att andra omständigheter kunna ha varit bi-motiv men någon självständig roll ha de av allt att döma icke spelat.⁷⁴

⁷¹ Se t.ex. OLDEN, s. 252 f. Jfr bl.a. SCHOTTE, s. 8; ovan s. 123 not 67 (uttalande av Schleicher).

⁷² I en kommentar till regeringskrisen, signerad av tidningens chefredaktör F. Klein, förklarade den konservativa Deutsche Allgemeine Zeitung 31/5 1932 efter att inledningsvis ha sagt, att man hoppats, att Brüning skulle kvarstå »wennigstens» som utrikesminister, att det vore en politisk nödvändighet, att den avgående rikskanslern snart återkom i ansvarig ställning. Det är då mindre märkligt, att Schleicher vid ett samtal med Pünder den 13 maj skall ha sagt, att Brüning var den ende »der die Dinge in Deutschland für absehbare Zeit meistern kann» och än mera naturligt, att statssekreteraren själv 14 dagar senare uttryckte sig på liknande sätt (PÜNDER, s. 123, 126). Det är då tämligen självfallet, att denna uppfattning gick igen i centrumpartiets valpropaganda (se t.ex. G. SCHREIBERS skrift Brüning, Hitler, Schleicher).

⁷³ Detta synes innebära, att Brüning ej uppriktigt önskade något samarbete med den s.k. nationella oppositionen, utom möjligen om han själv fick diktera villkoren, och att uttalanden om att rikskanslern skulle ha varit beredd att avgå vid en något senare tidpunkt för att lämna plats åt en mer högerbetonad efterträdare (se t.ex. Westarp t. Rademacher 7/6 1932, tr. av S. HILLER von GAERTRINGEN i Das Ende der Parteien, s. 634; BECKER, HZ 196, s. 99 f.) ej heller varit allvarligt menade. Den framstående centrumpolitikern förre riksförordningsministern och badensiske statspresidenten H. Köhler förklarar ock i sina enligt uppgift till väsentlig del redan på 1930-talet författade memoarer: Brüning wollte nicht mit der Rechten regieren – und daran ist er zerbrochen (KÖHLER, s. 309).

⁷⁴ Förargelse över att Schleicher på egen hand drev politiska förhandlingar

Det återstår att något undersöka, hur den gängse uppfattningen i fråga om omständigheterna kring Brünings avgång uppstått och om något i detta sammanhang kan ytterligare styrka den tolkning av rikskanslerns motiv som här givits.

5. »Legendens» uppkomst. Slutord

Framställningen ovan torde bekräfta sanningen i det inledningsvis citerade yttrandet både ifråga om svårigheten att exakt fastställa händelseförloppet och ifråga om legendbildning kring detta.

Delvis är det ej svårt att förklara eller förstå att »legender» uppstått. Det gäller kanske särskilt storagrarnernas påstådda konspirationer. Deras kamp mot utkastet till förordning rörande tvångsförsäljning av högt skuldsatta egendomar var i slutet av maj väl känd för den politiskt intresserade tyska allmänheten. Det låg nära till hands att tro, att de begagnat sina personliga kontakter med Hindenburg, särskilt under hans vistelse på Neudeck, i en helt annan utsträckning och med mer långtgående syften än vad som åtminstone i allmänhet var fallet. Misstankar

kan ha spelat en viss roll liksom förargelse över vad som kallades otacksamhet mot dem som åstadkommit Hindenburgs återval (PÜNDER, s. 122, 129), så framåt talet härom ej var ren propaganda (jfr SCHREIBER, s. 15; DORPALEN, s. 323 f). Likaså är det möjligt, att överansträngning som TREVIRANUS uppgett (Das Parlament 4/1953) påverkat Brünings beslut. Om denne efter sin avgång fick ett sammanbrott (så bl.a. PÜNDER, s. 133; ARETIN, s. 93; jfr däremot Rumbold t. Simon 9/6 1932, Documents on British foreign policy, II: 3, s. 170), har detta snarast berott på utnämningen av Papen och dennes åtgärder. Riksdagsupplösningen, som Brünings senare (Ein Brief, BORCKE-STARGORDT, s. 149) kallat Papenregeringens första stora fel gjorde ett återvändande till den gamla politiken omöjligt. Med hänsyn till den starkt kritiska inställningen till den nya regeringen särskilt på centrumhåll synes det vara påfallande, att Brünings, Kaas och Pünder enligt den sistnämndes dagbok vid ett samtal den 17 sept. varit eniga om att »die jetzige Regierung ohne Zweifel vieles Richtige tue und auch sehr geschickt anfangen» (PÜNDER, s. 146). Det torde kunna finnas skäl ifrågasätta, om icke kabinettet von Papens verksamhet blivit alltför mycket bedömd efter sina motståndares propaganda och en omprövning således vara påkallad.

i denna riktning bekräftades av Schlanges brev den 27 maj som redan dagen efter regeringens avgång publicerades i pressen i utdrag och en vecka senare in extenso.¹ Mer initierade kretsar fingo sina misstankar bekräftade genom vad Meissner hade att berätta.²

Schleicher åtnjöt sedan gammalt ett av allt att döma åtminstone överdrivet rykte som ministerstörtare.³ Han användes dock som framgång av det förut sagda uppenbarligen för politiska förhandlingar ej minst med nazisterna. Även om dessa från början fördes med Brüning's vetskap, och sannolikt i första hand avsågo att skaffa stöd åt dennes regering, ter det sig ej otroligt, att de våren 1932 alternativt kunna ha åsyftat ett helt nytt kabinett.⁴ Mot denna bakgrund blir ryktesspridningen kring hans verksamhet nog så förstäligen. Hans goda förbindelser med Hindenburg och ännu mer med dennes son,⁵ gjorde det lätt att antaga, att generalen utövade ett mer eller mindre avgörande inflytande i det fördolda i rikspräsidentpalatset. Den gamle generalfältmarskalkens militära intressen gjorde det också ganska naturligt, att man trodde att en politiserande general var hans specielle förtrogne. De båda herrarna voro också ganska säkert eniga om behovet av att ombilda regeringen åt höger samt vinna national-socialisterna för ett positivt politiskt arbete, ehuru en olikhet kan ha förelegat i fråga om den närmare utformningen.⁶

¹ Vossische Zeitung 31/5 1932; Kölnische Zeitung 6/6; BORCKE-STARGORDT, s. 76 ff.

² Se t.ex. PÜNDER, s. 127; jfr MEISSNER, s. 226. – Som framgår av det förut sagda utbildades i junkerkretsar en »motlegend», som rent av förnekade all verksamhet mot den planerade nödförordningen och alltså sköt ungefär lika mycket över målet i motsatt riktning.

³ Se t.ex. PÜNDER, s. 124. Jfr framställningen ovan.

⁴ Jfr ovan s. 64, 122.

⁵ Se t.ex. general von Noeldechens anteckningar, VfZG, I, s. 273. Att Schleicher sökte öva inflytande på rikspräsidenten genom dennes son synes bekräftat av ett samtida brev (E. Planck t. Schleicher 18/8 1931, tr. av R. MORSEY i Das Ende der Parteien, s. 422). Jfr dock intervju med Dr A. v. Carlowitz i VfZG, I, s. 271. ⁶ Se ovan s. 122 f.

Det fanns således ett visst icke bara psykologiskt utan även sakligt underlag för ryktena om Schleichers politiska verksamhet. I den mån Brüning ej var beredd medverka till en omorientering åt höger, skulle generalens planer till sist komma att hota rikskanslerns ställning. Då denne enligt de uppgifter han gav Pünder var beredd medverka till en koalition med nazisterna åtminstone i Preussen och då han dessutom lät Hindenburg förstå, att han var införstådd med en ombildning även av riksregeringen,⁷ hade likväl den kritiska punkten i varje fall ännu ej nåtts. Detta var dock fördolt för allmänheten, vars misstankar föreföllo bekräftade genom den roll Schleicher skenbart och väl även faktiskt spelade vid tillkomsten av regeringen von Papen. Mer än någon annan enskild person har han så för samtid och eftervärld blivit syndabocken för regeringen Brünings demission och allt vad som sedan hände.⁸

Då det på detta sätt framstod som klart, att inflytelsrika kretsar arbetade på att störta den sittande regeringen, kom dennas avgång helt naturligt att tillskrivas dessa intriger. Att Brüning hade några tankar på att frivilligt draga sig tillbaka, kunde allmänheten så mycket mindre tro som denne – uppenbarligen mot bättre vetande – så sent som den 28 maj inför utlandspressens representanter i Berlin förklarade alla rykten om en regeringskris grundlösa.⁹ Då en sådan utbröt två dagar senare, framstod rikspresidentens onåd vid återkomsten från Ostpreussen föregående dag som den enda rimliga orsaken. Häri kunde man ju ock se en bekräftelse på ryktena om intriger på Neudeck.

»Legenden» har således uppstått icke blott på grund av bristfälliga informationer och härav framkallade felaktiga slutled-

⁷ Se PÜNDER, s. 128, jfr s. 126; ovan s. 106, 121 f.

⁸ Mot bakgrunden av den följande utvecklingen kan det väl ifrågasättas, om ej allmänheten och kanske även Schleicher själv överskattade generalens såväl inflytande hos Hindenburg som allmänna politiska skicklighet.

⁹ Se utom referat i tidningspressen 29/5 1932 t.ex. Newton t. Simon 31/5 1932, Documents on British foreign policy II: 3, s. 144.

ningar utan även på grund av att missvisande för att ej säga direkt oriktiga uppgifter spredos av Brüning samt denne närstående personer och det redan före regeringens avgång. Som ett led i en propagandakampanj för att ge andra skulden för en demission som kabinettet själv förberedde får t.ex. Schlanges brev till Hindenburg en rimligare förklaring än vad som eljest synes vara möjligt att ge.¹⁰

Den redan inledda propagandan har rimligtvis snarast ökat i samband med regeringens avgång och under den kort därefter begynnande valkampanjen. Så framt Pünders dagboksanteckningar icke senare bearbetats, tycks Brüning ha gett t.o.m. sina närmaste förtrogna en tillrättalagd bild av sina sista samtal med presidenten, så att kabinettets avgång kom att framstå som det enda möjliga.¹¹ Riksdagsminister Treviranus gav under de närmast följande dagarna sin partivän Westarp flera högst diskutabla, tydligt propagandistiska uppgifter.¹² Nu publicerades också Schlanges brev.¹³

Under valkampanjen voro ryktena om rikspresidentens otacksamhet och svek uppenbarligen en tillgång, som det var all anledning att icke förskingra genom några antydningar om att Brüning själv varit benägen att draga sig tillbaka och, låt vara tillfälligt, lämna regeringsmakten åt högeroppositionen. Tvärtom gällde det att fortsätta att sprida och utlägga »legenden», varvid de flesta propagandisterna säkert varit i god tro. I centrum's officiella propaganda, som den möter hos historieprofessorn prelaten Schreiber har man därvid emellertid aktat sig för att

¹⁰ Se ovan s. 103.

¹¹ PÜNDEr, s. 128 ff.; jfr ovan s. 109, 112.

¹² Westarps ant. 1/6 1932, VfZG, I, s. 283 ff. Enligt en samtida anteckning av centrummannen Köhler förklarade den avgående rikspostministern Schätzel vid ett samtal den 31 maj, att regeringen störtats av generaler, storgodsägare och storföretagare »total überraschend» för Brüning, som varit »seiner Sache absolut sicher», medan informationen vid ett sammanträde med centrum's riksdagsgrupp den 1 juni var mera nyanserad (KÖHLER, s. 307 ff.).

¹³ Se ovan s. 127, not 1.

direkt angripa rikspresidenten utan i stället vänt sig mot dennes rådgivare som beskylldes för att ha vållat oläkliga skador i det tyska folkets känsloliv och ha förslösat ett stort förtroendekapital.¹⁴

Propagandan hade uppenbarligen stor framgång. Redan en samtida dagboksförfattare som börjat med att skriva: Brüning ist heute zurückgetreten, tillägger omedelbart: oder richtiger von Hindenburg entlassen worden, vilket säges ha berott på »Hintertreppen-Einflüsse».¹⁵ Den brittiske ambassadören förefaller lika övertygad, att regeringen fallit offer för en intrig, ehuru han något motsägelsefullt är på det klara med att kabinettskrisen tog de påstådda intrigörerna med överraskning och att Brüning riktat krav till presidenten.¹⁶

Märkligare är kanske det intryck legenden gjorde på den Hindenburg eljest politiskt närstående Westarp. I ett samtida brev talar han utan någon reservation om Brünings störtande, kritiserar särskilt tidpunkten härför, förklarar sig ur stånd att stödja den nya regeringen och meddelar, att han ej vill på nytt kandidera till riksdagen.¹⁷

Till »legendens» framgång bidrog givetvis, att någon direkt vederläggning från motsatt håll ej kunnat ske, åtminstone icke offentligen. Schleicher försökte visserligen bemöta anklagelserna för svek och intriger,¹⁸ men varken han eller någon av de andra utpekade, allra minst rikspresidenten, kunde rimligen för sitt anseendes skull låta öppet förstå, att de låtit sig överraskas av

¹⁴ SCHREIBER, s. 16. Skriften tycks ha blivit mycket uppmärksammas. Den bemöttes av både Schotte och Schleicher (se t.ex. SCHOTTE, s. 5 f., 91).

¹⁵ KESSLER, s. 609.

¹⁶ Rumbold t. Simon 3/6, 4/6, 6/6, 9/6, 14/6 1932, Documents on British foreign policy, II: 3, s. 149 ff., 162 ff., 185 ff.

¹⁷ Westarp t. Rademacher 7/6 1932, tr. HILLER VON GAERTRINGEN i Das Ende der Parteien, s. 632 ff. Att döma av en inför det nya riksdagsvalet i november utgiven skrift »Am Grabe der Parteiherrschaft» hade WESTARP då omprövat sin inställning till Papens regering.

¹⁸ Se t.ex. SCHOTTE, s. 91; STAMPFER, Erfahrungen . . ., s. 255. Jfr brevväxlingen med förre riksvärnsministern Gessler, tr. O. GESSLER, s. 493.

händelseutvecklingen eller att Brüning ställt krav som liknade ett ultimatum. Det var mycket nog, att Hindenburg i förtroliga meddelanden partiellt dementerade de i omlopp varande ryktena t.ex. om intriger på Neudeck eller en redan före den 30 maj påbörjad ny regeringsbildning.¹⁹

Det är därför blott vad man kan vänta, när Brüning i ett i riksvärnsministeriet c:a 14 dagar senare uppsatt brev säges ha störtats på grund av sina egna fel, framför allt en utebliven omorientering åt höger, och rikspresidentens beslut att entlediga honom påstås vara »eine Tat, zu der ihm die Verantwortung für die Ruhe und Ordnung im Reich nach der Verfassung geradezu gezwungen ist».²⁰

Då den politiska utvecklingen tog en helt annan riktning än Brüning beräknat, fanns all anledning att vidhålla den 1932 spridda uppfattningen. Både i och utom efterkrigstidens Tyskland har det säkert framstått som helt naturligt att storgodsägare och generaler samt den president som var bådadera buro ansvaret såväl för den brådstörtade regeringskrisen på våren 1932 som för det som sedan följde och ledde fram till Hitlers maktövertagande åtta månader senare.²¹ Brüning kom däremot att framstå som en martyr för demokratien, ehuru han ju faktiskt

¹⁹ Niederschrift 10/6 1932, VOGELANG, s. 463; Niederschrift 12/6, BESSON, s. 404 f. Att den förre i avskrift finnes bland ledarens för tyska folkpartiet efterlämnade papper visar, att åtminstone någon representant för den moderata högern fått del därav.

²⁰ Odat. koncept till brev till icke namngiven person, bil. till »Kurzorientierung» 14/6 1932, tr. VOGELANG, s. 470. VOGELANG har (s. 203) påpekat, att händelseförloppet ej var så enkelt och konsekvent som det av riksvärnsministeriet framställdes.

²¹ Samtiden såg saken något annorlunda. Den svenska pressen tycks visserligen över lag vid månadsskiftet maj-juni 1932 ha menat, att Hindenburg avskedat regeringen men de liberala och socialdemokratiska tidningarna voro påfallande försiktiga i sina omdömen. Den socialdemokratiska Ny Tid, som hade partiledaren P. A. Hansson såsom politisk medarbetare, förklarade rentav (31/5) att det hörde till demokratiens väsen att dragningen åt höger vid de senaste valen kom till praktiskt uttryck, även om detta medförde risker för demokratien, men det berodde då på folkviljan.

innehaft sin ställning i första hand på grund av rikspresidentens förtroende, icke riksdagens, och styrt Tyskland med ett utnyttjande till det yttersta av den nödförordningsrätt som författningen gav icke riksregeringen men rikspresidenten.²²

Det har dock hänt, att just den tillrättalagda framställningen föranlett kritik mot Brüning. Den skarpaste torde ha framförts av en av Schlanges gamla medarbetare, vilken hävdade, att den forne rikskanslerns egen berättelse ådagalade, att denne var oförmögen, att realistiskt bedöma situationen, något som säges särskilt visa sig i hans överraskning över entledigandet, trots vetskapen om att regeringens existens hängde »an einem seidenen Faden».²³

Detta klander saknar alltså grund i de faktiska förhållandena, men då den följande utvecklingen ju blev en helt annan än den Brüning synes ha beräknat, kan brist på verklighetssinne med annan motivering måhända tillskrivas den forne rikskanslern. I den mån den allmänt gängse uppfattningen är riktig, att kabinettet Brünings avgång betydde början till den utveckling som mer direkt ledde till Hitlers maktövertagande, kan den avgående rikskanslern i varje fall ej sägas vara utan ansvar härför. Detta gäller naturligtvis redan med hänsyn till att det mer direkta initiativet till regeringskrisen utgick från Brüning själv, men väsentligare är måhända det sätt, varpå omständigheterna kring kabinettets avgång framställdes, ty det var uppenbarligen mera »legenden» än själva regeringskrisen som upprörde sinnena och av allt att döma på förhand berövade den nya regeringen

²² Se t.ex. BRACHER, s. 51 ff. Märkligt nog förräder Brünings egna berättelser (BORCKE-STARGORDT, s. 149; G. RITTER, s. 53) kanske mer än några andra källor att avgången berodde på honom själv. Ännu mer påfallande verkar ett tidningsuttalande från 1952 av den forne rikskanslern, att han kanske var ansvarig för »dass sich falsche Auffassungen über die Vorgänge jener Jahre (1930–33) festgesetzt haben», men att hans egna anteckningar ej skulle publiceras, så länge det kunde vålla Tyskland någon skada (cit. MORSEY i *Das Ende der Parteien*, s. 282 not 8).

²³ E. TOPF i *Der Monat*, H. 146, s. 47 f. Jfr DORPALEN, s. 325 ff.

praktiskt taget allt förtroende och rubbade tilltron till Hindenburg också i kretsar, vilka eljest starkt sympatiserade med honom, varpå Westarps reaktion är ett slående exempel.²⁴

Det händelseförlopp våren 1932, som ledde fram till riksstämman Brünings fall framstår således i kvarlevornas och de tillförlitligaste berättande källornas ljus helt annorlunda än i den förhärskande traditionen.

Det verkar som om Brüning mot Hindenburg skulle ha tillämpat en taktik liknande den som Schleicher före SA-förbudets utfärdande förgäves föreslog gentemot Hitler.²⁵

Det är givetvis omöjligt att säga, hurudan utvecklingen skulle ha blivit på längre sikt, om Brüning låtit sig nöja med villkor som voro acceptabla för Hindenburg, då alternativet till en på riksdagsmajoriteten stödd regering väl måste ha varit ett presidialkabinett grundat på rikspresidentens personliga förtroende, något som varken samtida eller senare bedömare tyckas ha beaktat.²⁶

²⁴ Inom centrumpartiet var enligt en memoaruppgift »die verbissene Wut über die schnöde Behandlung seines Kanzlers Brüning ungeheuer» (KÖHLER, s. 311). – En mera detaljerad undersökning av »legendens» uppkomst än vad som varit möjligt att här ge, icke minst sambandet med vissa företeelser i den politiska propagandan i Tyskland under tiden såväl närmast före som efter, skulle säkert vara givande. En närmare kännedom om Brünings politiska syftemål liksom om hans personlighet skulle vara högst önskvärd för en mer grundlig förståelse av hans uppträdande i samband med regeringskrisen. Först därefter torde det vara möjligt att med någon säkerhet bedöma, hur uppriktiga Brünings klagomål över Schleichers och andras intriger voro. – Då legendbildningen började redan före regeringens avgång kan den ej som LE GRUX (s. 85) gjort förklaras med att en fallen statsman måste ta sin tillflykt till en myt för att kunna leva vidare.

²⁵ Med en sådan taktik har givetvis en hänvändelse till riksdagen varit otänkbar. Ett förtroendevotum skulle ej ge så fria händer som Brüning begärde, om det ej åtföljdes av fullmakter av det vidsträckta slag som Hitler 1933 erhöll, vilket var uteslutet. Ett nederlag skulle ju ur propagandasynpunkt ha varit en direkt katastrof.

²⁶ Vid underhandlingarna med Hitler i november 1932 uppställde Hindenburg samma alternativ. Se utdrag ur den publicerade brevväxlingen H. HAUSEN, Das

Även om det närmast skulle ha varit fråga om en frist för att utnyttja Brünings stora utrikespolitiska anseende vid Lausannekonferensen,²⁷ skulle uppenbarligen både rikskanslern personligen och hela regeringen efter en framgång under denna ha haft en helt annan och starkare ställning än på våren 1932 och det rimligtvis såväl i den allmänna opinionen som hos rikspresidenten.

Det torde f.ö. av det ovan sagda framgå, att de dåtida nyhetsförmedlarna, press och radio, genom spridande av medvetet eller omedvetet oriktiga uppgifter om fakta i hög grad kommo att påverka icke blott samtidens och eftervärldens uppfattningar av händelseförloppet utan även det politiska handlandet på ett sätt som klart visar just nyhetsförmedlingens betydelse för propaganda och opinionsbildning.

Slutsatsen av de med någon säkerhet kända fakta kan alltså, även om man räknar med undermineringssträvanden på längre sikt inom inflytelserika konservativa kretsar, knappast bli mer än en, som – kanske något tillspetsat – kan uttryckas så: Brüning blev icke störtad.²⁸ Han störtade sig.

Sture M. Waller

ZUSAMMENFASSUNG

Der Rücktritt der Reichsregierung Brüning 1932

Der zumindest für die breiteren Bevölkerungskreise völlig unerwartete Rücktritt der Regierung Brüning am 30. Mai 1932 gab sogleich Anlass zu einer Menge Gerüchte über seine Ursachen. Schon einige Wochen danach soll sich eine Legende gebildet haben. Eine von General von Schleicher angeführte „Fronde“ sollte den Reichspräsi-

Präsidialkabinett (1933), s. 70 f.; Uppteckning av samtal mellan Hindenburg och Hitler 19/11 1932, GOSSWEILER, ZfG, 6 (1958), s. 530 f.

²⁷ Jfr t.ex. Westarps anteckning, VfZG, 1, s. 282 f.; BERNDORFF, s. 160 ff.

²⁸ VOGELSSANG har redan (s. 203) kritiserat uttrycket »Brünings Sturz«, men han vill i stället tala om ett av Hindenburg provocerat avskedstagande.

denten dazu veranlasst haben, plötzlich die Regierung zu stürzen. Man behauptete auch, dass dieser durch Freunde aus den ostpreussischen Grossgrundbesitzerkreisen beeinflusst worden sei, die verbittert über die Pläne waren, Moratorien für hoffnungslos verschuldeten Landbesitz aufzuheben. Diese Auffassung drückt tatsächlich der späteren Literatur in hohem Grade ihren Stempel auf, und zwar besonders den Memoiren, sogar noch in den sechziger Jahren (Treviranus, Luther), aber auch Arbeiten von in gewissem Umfang wissenschaftlichem Charakter (Eyck, Meissner-Wilde). Unter den ostdeutschen Historikern dürfte sie immer noch vorherrschend sein. Einer von ihnen (Buchta) meint, die Rolle der Grossgrundbesitzer endgültig bewiesen zu haben.

Eine ganz andere Darstellung, man könnte sagen, die entgegengesetzte Legende, begegnet bei einer Reihe von Verfassern, die den der Konspiration angeklagten Gruppen angehören (Schotte, v. Papan, v. Braun, v. Borcke-Stargardt). Am stärksten literarisch gestaltet ist sie bei W. Görlitz. Von den hier erwähnten Autoren wird behauptet, die Regierungskrise sei die Folge einer langen Entwicklung gewesen, die jedoch durch das im April 1932 erlassene Verbot der nationalsozialistischen SA-Organisation beschleunigt worden sei. Die Bedeutung der Notverordnungspläne wird geleugnet, ja, es wird häufig erklärt, es seien keinerlei Aktionen gegen diese vorgekommen. Schleichers Rolle wird jedoch auch von dieser Gruppe mehr oder weniger stark betont (besonders Papan, Schotte).

Die im Westen erschienene wissenschaftliche Literatur (Bracher, Vogelsang, Dorpalen) nimmt im allgemeinen eine Zwischenstellung ein. Die Bedeutung der Notverordnungspläne und des Widerstandes gegen sie wird reduziert, wenngleich die Ansicht herrscht, dass sie eine gewisse Rolle gespielt hätten. Weit grössere Bedeutung wird dem SA-Verbot und Schleichers Tätigkeit beigemessen, doch wird gelegentlich auch die Frage aufgeworfen, ob die Regierungskrise nicht stärker auf unglücklichen Zufällen beruht habe als auf dem Wunsche Hindenburgs, den Reichskanzler zu wechseln. Es herrscht jedoch allgemeine Einigkeit darüber, dass die Verantwortung für die Krise beim Präsidenten lag und dass Brünings Beitrag zu ihr höchstens darin bestanden habe, dass er ein zu grosses Vertrauen auf Hindenburg setzte. Einige gleichzeitige Verfasser betonen allerdings auch, der Reichskanzler habe durch seine beinahe ultimativen Forderungen dazu beigetragen, die Dinge auf die Spitze zu treiben.

Ein neuer Versuch, das Problem zu erörtern, erscheint um so

dringlicher, als auch die jüngsten Darstellungen sich in hohem Masse auf in propagandistischer Absicht zurechtgelegte Quellen stützen, wie Goebbels' bereits 1934 veröffentlichte Tagebuchnotizen, sowie offensichtlich apologetische Schriften wie Papens Memoiren, obgleich viele Überbleibsel und gleichzeitige Berichte nunmehr, auch im Druck, leicht zugänglich sind.

Im Reichswehrministerium scheint man schon seit längerer Zeit danach gestrebt zu haben, die vorhandenen militärähnlichen privaten Verbände in einer grossen staatlichen sog. Sportorganisation zu sammeln. Diese Massnahme sollte sowohl eine Verstärkung der schwachen deutschen Wehrmacht vorbereiten als auch das politische Problem lösen, das die Existenz der Privatarmeen darstellte.

Das einseitige SA-Verbot im April 1932 war eine deutliche Abweichung von diesem Programm. Dass vorübergehend Einigkeit darüber herrschte, muss auf besonderen Umständen beruht haben. Die Überlegungen mit Repräsentanten der Länder am 5. April vermochte an der Einstellung des am ehesten verantwortlichen Ministers Groener nicht zu rütteln, trotz späterer gegenteiliger Angaben von diesem selbst. Kurz darauf muss etwas Besonderes eingewirkt haben. Wahrscheinlich war es der angebliche Inhalt einer Rede Hitlers. Die Verärgerung der Reichswehrleitung darüber erscheint ebenso natürlich wie der Umstand, dass man nach einigen Tagen Bedenkzeit zu der Einsicht gelangte, welches Risiko mit übereilten Massnahmen verbunden sein könnte.

Da Groener aus mehreren Gründen seine Absichten nicht auf neue ändern wollte, geriet er in Gegensatz zu seinem alten Vertrauten v. Schleicher, der sich jedoch ziemlich passiv verhielt. Zu dem allgemein heftig kritisierten Vorschlag, auch das Reichsbanner zu verbieten, dürfte man sich entschlossen haben, um sowohl eine Rückkehr zu dem alten Programm zu ermöglichen wie den Sturm der Entrüstung in der Reichswehr zu dämpfen. Die Motivierung des SA-Verbots war im übrigen so, dass sie sich im wesentlichen auch auf das Reichsbanner beziehen liess, das nun im Gegensatz zur SA Gelegenheit erhielt, seine Tätigkeit umzustellen. Später konnte man dann mit Fug und Recht erklären, dass kein Grund für ein Verbot vorliege. Doch erteilte eine neue Verordnung vom 3. Mai dem Reichsinnenminister das Recht, alle militärähnlichen Organisationen zu kontrollieren und im Bedarfsfalle aufzulösen.

Der Gegensatz zwischen dem Präsidenten und der Reichswehrleit-

ung auf der einen und der Regierung auf der anderen Seite befand sich somit auf dem Wege eines Ausgleichs, als Groeners Auftreten im Reichstag zur Verteidigung des SA-Verbots eine neue und ernsthaftere Krise auslöste. Sogar sehr wohlwollend eingestellte Zuhörer sprachen von einem katastrophalen Misserfolg. Dass Schleicher in die Forderung nach dem Rücktritt des Ministers einstimmt, lässt sich also nicht als Ausdruck einer Intrige gegen Groener auffassen, sondern muss als eine Konsequenz aus faktischen Umständen, nicht zuletzt der Stimmung innerhalb der Reichswehr, gesehen werden. Der Rücktritt des Ministers scheint somit ebenso wenig wie das SA-Verbot an und für sich die totale Regierungskrise hervorgerufen zu haben.

Die angeblichen, aber auch geleugneten Notverordnungspläne der Regierung waren durchaus wirklich, ebenso wie die Entrüstung auf Seiten der Konservativen, vor allem des Grossgrundbesitzes. Diese Opposition trat jedoch offen hervor, und auch falls man sich privat an Hindenburg gewandt hatte, lässt sich sein Abstreiten persönlicher Besuche in Neudeck durch nichts widerlegen, wohl aber durch manche Umstände stützen. Die Kritik richtete sich übrigens zumindest in der Regel nicht gegen die allgemeine Politik der Regierung, sondern gegen einen bestimmten Vorschlag.

Der Reichspräsident war allem Anschein nach auch bereit, die Notverordnungen nach gewissen Änderungen in Einzelheiten, die sowohl Staatssekretär Pünder wie eine führende konservative Zeitung wenig bedeutend fanden, zu unterschreiben. In bezug auf die Zwangsversteigerung verschuldeter Güter galt eine Bestimmung, die auch ein eifriger Fürsprecher der inneren Kolonisation (Boyens) noch in den fünfziger Jahren als wenig glücklich bezeichnete. Wenn der Entwurf einer Notverordnung Bedeutung für die Regierungskrise erhielt, so beruhte das auf der Art, in der die vor allem verantwortlichen Minister, besonders Schlange, reagierten. Sie musste dem betagten Generalfeldmarschall als ein empörender Mangel an Respekt erscheinen, und kann auch bewirkt haben, dass er weitergehende radikale Pläne befürchtete.

Keiner der Gründe, die man anzuführen pflegte, hat somit die Regierungskrise bewirkt. Die Initiative zu ihr wurde nicht von Hindenburg ergriffen, sondern von Brüning. Dieser gab bei vertraulichen Gesprächen am 28. Mai zu verstehen, dass er zum Rücktritt

geneigt sei, obgleich er am selben Tag öffentlich erklärte, dass von einer Regierungskrise nicht die Rede sein könne. Über die Unterredung, die er am 29. Mai mit dem eben aus Ostpreussen zurückgekehrten Reichspräsidenten hatte, liegen viele Berichte vor, jedoch ist keiner davon richtig zuverlässig. Die Unterredung scheint allgemeinen Prinzipien gegolten zu haben und keine eigentliche sachliche Diskussion z.B. des Inhalts der Notverordnungen gewesen zu sein. Da Hindenburg keine so weitgehenden Beweise seines Vertrauens geben wollte, wie Brüning forderte, stellte der Reichskanzler unmittelbar die Sitze der Regierung zur Verfügung, obgleich er versprach, die Dinge bis zum nächsten Tag zu erwägen. Offenbar hatte er jedoch nicht die Absicht, im Amt zu bleiben, und bei dem verabredeten neuerlichen Besuch am 30. Mai wurde das formale Abschiedsgesuch des Kabinetts überreicht. Trotz Vorstellungen von sowohl Schleicher wie Meissner, dem Chef der Präsidialkanzlei, und obgleich Pünder ebenfalls wünschte, dass die Regierung im Amt bliebe, weigerte sich Brüning, die Angelegenheit auch nur zu erörtern oder daran zu denken, als Aussenminister zu bleiben.

Das Bild, das Pünder von der Stimmung am 30. Mai entwirft und die Berichte über die Niedergeschlagenheit des Reichspräsidenten bei den Überlegungen mit den Parteiführern an diesem und dem folgenden Tage dürften deutlich zeigen, dass die Initiative bei Brüning lag. Weder Hindenburg noch Schleicher hatten irgendein Programm, mit dem sie zu diesem Zeitpunkt einer Regierungskrise begegnen und sie lösen konnten. Trotzdem hat der Reichskanzler als Grund für seinen Wunsch zum Rücktritt vor allem die politische Tätigkeit des Generals angeführt. Diese scheint jedoch das Ziel verfolgt zu haben, die Nationalsozialisten und das Zentrum zusammenzuführen, um die Regierungsumbildung nach rechts zustande zu bringen, die im Reich seit der Entstehung des Kabinetts Brüning fällig war und es in Preussen durch die Landtagswahl im April 1932 wurde. Eine Tätigkeit mit diesem Ziele konnte sich schwerlich gegen den führenden Mann des Zentrums richten, da dieser zumindest so tat, als habe er denselben Wunsch, und da die Nationalsozialisten bei der letzten Reichstagssitzung – jedenfalls scheinbar – gegenüber dem Reichskanzler persönlich, und teilweise auch gegenüber seiner Politik, eine positive Einstellung gezeigt hatten.

Brüning kann natürlich Schleichers Absichten falsch beurteilt und ihm misstraut haben, aber der wirkliche Grund für seinen Rücktritt dürfte ein ganz anderer gewesen sein. Der Reichskanzler

scheint geglaubt zu haben, dass er unentbehrlich wäre und daher unter allen Umständen bald zurückgerufen werden würde. Dann hätte er Bedingungen stellen können. Nur wenn diese sofort erfüllt würden, war Brüning bereit zu bleiben. Andere Umstände, wie Müdigkeit und Verärgerung, können mitgewirkt haben, doch waren sie nicht entscheidend.

Die einleitend erwähnte Legendenbildung lässt sich teilweise aus der mangelhaften Information erklären. Man zog Schlussfolgerungen auf der Grundlage von Schleichers altem, aber sicherlich übertriebenen Ruf als Ministerstürzer sowie der öffentlich bekundeten Haltung gegenüber den Plänen zur Zwangsversteigerung gewisser grosser Güter; die Vermutung lag nahe, dass die Vertreter dieser Haltung persönliche Beziehungen zum Reichspräsidenten ausnutzten, und zwar mit viel weitergehenden Absichten als den öffentlich hervortretenden. Was konnte natürlicher erscheinen, als dass Generale und Grossgrundbesitzer einen entscheidenden Einfluss auf Hindenburg ausübten, der ja selbst beides war?

Der Zeitpunkt der Regierungskrise, unmittelbar nach der Rückkehr des Präsidenten von seinem Gut, konnte als Bestätigung solcher Vermutungen erscheinen. Eine Rolle hierbei spielte, dass die Information nicht nur mangelhaft, sondern von seiten der abgehenden Regierung direkt irreführend war, wie Brünings Erklärung, dass mit einer Krise nicht zu rechnen sei. Als Teil eines Propagandafeldzuges mit dem Ziel, die Verantwortung auf den Präsidenten zu schieben, erhält auch Schlanges schroffes Schreiben an diesen, das gleich darauf veröffentlicht wurde, eine einleuchtende Erklärung.

Da sowohl Hindenburg wie Schleicher daran liegen musste, den Anschein zu erwecken, als hätten sie die Entwicklung unter Kontrolle gehabt, konnten sie den umlaufenden Gerüchten nicht nachdrücklicher entgegenreten. Es war schon viel, dass der Präsident im Vertrauen gewisse Einzelheiten dementierte und dass Schleicher Treulosigkeit leugnete. Da sie die Verantwortung für die Entwicklung der Ereignisse nicht direkt ablehnen konnten, nahm ihr Ansehen indes schweren Schaden.

Wenn der Rücktritt der Regierung Brüning so grosse Bedeutung für die darauf folgende Entwicklung in Deutschland und damit in der ganzen Welt hatte, wie man gemeinhin annimmt, fällt die Verantwortung dafür offenbar in erster Linie auf den abgehenden Regierungschef selbst. Und zwar nicht nur deshalb, weil er selbst

die Krise ausgelöst hatte, sondern auch und vor allem deshalb, weil er der Allgemeinheit ein unrichtiges Bild von den Umständen vermittelte. Wenn Brünings Rücktritt schicksalhaft wurde, so beruhte das nämlich mindestens ebenso sehr auf der Verbitterung, die die angebliche schimpfliche Behandlung des abgehenden Reichskanzlers hervorrief, wie auf dem Regierungswechsel selbst. Die gleichzeitige Nachrichtenvermittlung in Presse und Rundfunk spielte somit eine wesentliche Rolle nicht nur für die aktuelle Meinungsbildung, sondern aller Wahrscheinlichkeit nach auch für die Entwicklung der Ereignisse sowie – offenbar – für die spätere Beurteilung.

Welchen Verlauf die Entwicklung genommen haben würde, wenn Brüning sie nicht selbst beschleunigt hätte, lässt sich natürlich unmöglich entscheiden. Es dürfte indes aus dieser Darstellung klar hervorgehen, dass die Regierungskrise nicht vom Reichspräsidenten und hinter diesem stehenden Kräften hervorgerufen wurde, sondern vom Reichskanzler selbst. Ein wenig zugespitzt kann man somit sagen, dass Brüning nicht gestürzt wurde, sondern sich selbst stürzte.